

ШЫН

№ 45
(17689)

2009 чылдың
апрель 23,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Өг-бүлө — өргээвис

ИЕ СЕТКИЛИНГЕ МӨГЕЙДИМ

Өг-бүлениң хөй санныг ажы-төлү.

Октаргайның каазы болган
Өңгүр чечек частып үнер.
Онзагай-ла шагның чаазы,
Өөрүшкүлүг үе келди.
Частың башкы айы үндү,
Чарашпайым, чаңгыс сенээ
Чалыы чүрээм ханызындан
Чалбырааштыг изиг байыр.
Онгу классты доозуп, он алды
харлыг хып дээн чалыы үенде бүзү-
реддиг ынакшылга бердинип та-
нышканывыс соонда, кажан-даа,
каая-даа, кандыг-даа кадыг-берге
дошкун үелерни ажып эртип, өг-
бүлө тудуп кады чурттаанывыстан
бээр ам 27 чыл болуп-тур. Ийи кы-
зым, беш оолдарым иези, уйнуу-
мун энези, эжим Наталья Сергеевна
Ооржакка чүрээмниң ханызындан
бижиттинген байырымны бараал-
гадыйн:
Бриллиантыдан артык чараш,
Башкы уктуг эргим эжим
Уян-чымчак сеткилдиг
Уругларым иези.
Эриг, чылыг баарлыг,
Энерелдиг сылдызым,
Оолдун, кыстың, өскүстөрнүң,
Омакшылы, эргими сен.

Өөм ишти Наталья Сергеев-
наның эртеми — башкы. Чоокта чаа
Кызылдың Уруглар бажыңындан
беш оолду азырап алдывыс. Уруг-
дарыңның салым-чолу, сагылга-
чуруму, өөредилгези, ишти-хыры,
идик-хеви, арыг-силини, кадыкшыл
байдалы, оларны езулуг кижилер
кылдыр кижизидери ие кижиниң
сагыш човаачал сеткилинден, уян-
чымчак сөстөрүндөн, үлегер-чи-

ринден чарлып, ажы-төлү өскүс-
сүрөп, октаттынып-даа турарлары
бар. Чон аразында каш санныг
өөдежоктарның хараазындан тыва
чон чүге арагачылар, арын-нүүр
чок оорлар, чер кезип чоруур
ажыл кылбас тоянчылар деп атка
кирер ужурулуг чүвөл?
Өскүссүрөп кагдырган ажы-
төлдүн буруузу чүдөл? Оларны
чырык черге чурттаар кылдыр

Ийи кызымга немей беш оолду азырап алдывыс...

жээнден дорт хамааржыр. Мээн
өөм ишти уругларың, эки кижилер
кылдыр кижизидип өстүрер дээш
дыка-ла кызып чоруур кижин. Ада
кижи болгаш, оон ол амыр эвес ие
хүлээлгезин кады деңге улежип,
үлүүм кириштирип чоруур мен.
Шаг-үениң өскерлиг турары-
биле, ажыл-агый чогуңдан амы-
дыралдың аар-бергезинге шыдаш-
пайн арагаже кирип, өг-бүлеле-

бодарадып төрээш, чүнүң ужурун-
да октаар чүвөл? Ынчалза-даа
буяңныг, сагыш човаачал энерел-
диг кижилер кайы хөй. Шак ындыг
кижилер чаштарны эктинден элет-
пейн, хырындан аштатпайн, өс-
түрүп каарлар. Ынчангаш хөй
өскүс чаштарны өстүрүп чоруур
эжимниң ие сеткилинге мөгейдим.
Борис ООРЖАК.

Төлээлекчилер палатазында

БЮДЖЕТ БОЛГАШ КАДРЛАР АЙТЫРЫ

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээ-
лекчилер палатазының ээлчеглиг
хуралының кол айтырыгы респуб-
ликаның 2009 чылдың бюджетинге
кирттинген өскерилгелер болган.
Бүгү делегейни хөмө алган саң-хөө
кризисиниң үезинде ажыл рыно-
гунда ниити байдалды хайгааралга
тудары-биле федералдыг төп
субъектилерге немелде акша-биле
дузалар эгелээн. Тывага хамаа-
рыштыр көрдүнгөн 142 миллион
рубльди шингээди алырда, ук ак-
ша-хөреңгини канчаар ажылгаарын
тодаргай айыткан тускай сорулга-
лыг программа болгаш респуб-
ликаның мурнундан немелде акша-

ландырышкын негеттинип турган.
Ынчангаш чогуур программаны
ажылдап кылгаш, Тываның тала-
зындан киржилге кылдыр «2009-
2010 чылдарда Тыва Республиканың
культура болгаш уран чүүлүгүне кү-
рүнө деткимчези» деп програм-
маның акшаландырышкынын
эвээжеткен бооп турар. Тодаргай-
лаарга, национал парктың септел-
гизинге көрдүнгөн турган 7,5 миллион
рубльди ажыл рыногунда байдал-
ды экижидеринче угландырган.
База бир чугула, үези келген
айтырыгларның бирээзи Тываның
Саналга палатазының даргазының
оралакчызын бадылаары болган.

Хоойлу езугаар ук хүлээлге чүгле
Төлээлекчилер палатазының бүрүн
эргези бооп турар. Харысалгалыг
эрге-дужаалче 6 кордакчы бүрүт-
кеттинген. 3 шак уламчылаан чажыт
рейтинг бадылаашкынын тунне-
линде оларның кайызы-даа депу-
таттарның шиитпирлиг 66 болгаш
оон хөй үннерин ап шыдаваан.
Саналга палатазының даргазының
оралакчызының эрге-дужаалыг
конкурс база катап чарлаттынар
ужурга таварышкан.
Ниитизи-биле депутаттар ээл-
чеглиг хуралга 15 айтырыгны чу-
гаалажып, сайгарып көргөн.
М. САНДАН.

Чазак Отчедун чугаалажып турар

«ЭКИ» ДЕП ҮНЕЛЭЭН

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылда кылып
чоруткан ажылының отчедун республиканың өөредилге,
эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А.
Морозовка удурткан 6 кижини составтыг бөлүк Сүт-Хөлге
келгеш, кожуунунуң чурттакчы чонунга тайылбырны
кылып таныштырган.

Тыва Республиканың Чазаа
эрткен чылын үре-түннелдиг ажыл-
даанын П.А.Морозов Суг-Аксы
суурунуң Култура бажыңына бол-
ган чонунуң хуралына демдеглээн.
Тудуг ажылын экижидеринче са-
гышты салгаш, Тываның Национал
музейиниң бажыңын, Туран хоо-
райда эмнелгени, Субедей аттыг
спорт комплекзин болгаш өске-
даа чээрби ажыг тудуг объекти-
лерин ажылгалга кириген. Тываның
экономиказының кол адыры көдээ
ажыл-агыйны хөгжүдеринге мур-
нуку чылдан беш катап хөй акша-
хөреңгини үндүргеш, ону мал бол-
гаш чер ажылын экижидер хемчег-
лерге чарыгдан, оон түннелинде
эвээш эвес ажыктыг ажыл-херек
кылдырган. Култураны, уран чүүл-
дү, өөредилгени, кадык камгала-
лын, социал адырларны сайзыра-
дыр хемчеглерни алган. Ынчангаш
бир чылдың дургузунда респуб-
ликаның социал экономикасында
чаартылгалар эвээш эвес болганын
илеткелчи чыылганнарда чугаалап
берген.

Хуралга күш-ажылдың хоочун-
нары, янзы-бүрү мергежилдин

кижилери санал бергеш, көдээ
ажыл-агыйда, кадык камгалалын-
да, өөредилгедө, чонунуң социал
камгалалында кылдырган ажыл-
дар-биле чергелештир четпестер
барын чугаалааш, Чазак моон сон-
гаар чүнү кылырынга доктааган.
Хуралдың киржикчилери Чазактын
2008 чылда ажыл-чорудулгазын
деткип, эки үнелелди бергенер.

Чазак отчедунуң шак ындыг
таныштырылганы кожуунуң чеди
сумузунга база организаастыг бо-
луп эрткен. Кайы-даа танышты-
рылга хуралына чурттакчы чон
идепкейлиг киришкен. Чазактын
отчедунга хамаарыштыр хөй кижини
саналдарын бергеш, чедишкин-
нерни демдегеп, четпестерни шү-
гүмчүлээн, ажыктыг арга-сүмел-
лерин база бергенер.

Сүт-хөлчүлөр Шолбан Кара-
оолга удурткан Чазактын ажыл-
чорудулгазын бүгү талаалыг сайга-
рып көргеш, Чазак эрткен чылын
«эки» ажылдаан деп үнелелди бер-
геш, моон-даа сонгаар чедиш-
кинниг ажылдарын күззэннер.

Борис ОНАР.

Сүт-Хөл кожуун.

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының агентиелин эде тургузарының дугайында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының ЧАРЛЫ

1999 чылдың октябрь 6-да № 184-ФЗ «Россия Федерациязының хоой-
лужудулга (төлээлекчилер) болгаш күүсекчи күрүнө эрге-чагырга ор-
ганнарын организаастарының ниити принциптериниң дугайында»
федералдыг хоойлу-биле тургусканы арга-арыг ажыл-агыйының
адрынга Тыва Республиканың күүсекчи органнарының бүрүн эргелерин
боттандырап структуразын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле, Тыва
Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээниң «г» пунк-
тузунга, Тыва Республиканың 2003 чылдың январь 4-те «Тыва Респуб-
ликаның Чазаның Даргазының эрге-байдалдарының дугайында» № 97
ВХ-1, 2003 чылдың декабрь 31-де «Тыва Республиканың Чазаның дуга-
йында» № 95 ВХ-1 конституция хоойлуларына дүүштүр доктаадырым
болза:

1. Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентиелин Тыва
Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө комитеди
кылдыр эде тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаа:
эде организаасташкын хемчеглерин бо Чарлыкка дүүштүр чорударын
хандырап;

боттарының актыларын бо Чарлыкка дүүштүр чурумчудар.

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың май 21-де
«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структура-
зының дугайында» № 95 Чарлыгына («Тувинская правда», 2007, май 24,
август 14, октябрь 4, ноябрь 15; 2008, январь 17, март 13, июнь 19, сентябрь
6, октябрь 13; «Шың», 2007, июль 7, август 7, октябрь 4, ноябрь 15; 2008,
январь 19, февраль 19, сентябрь 4, октябрь 14) дараазында өскерил-
гелерни кириер:

1) 3 пунктуда «Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый болгаш
арга-арыг үлетпүрүнүн яамызын Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-
агый агентиелинче» дээн сөстөрни ап кааптар;

2) Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының
структуразында:

1 пунктуда «Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агый агентиелин»
дээн сөстөрни ап кааптар;

«Тыва Республиканың Чазаның удуртуп турары Тыва Республиканың
күүсекчи эрге-чагырга органнары» деп сөстөрнүң соонда 3 пунктуну
«Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүнө
комитеди» дээн одуруглар-биле немээр.

4. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүндөн күштүг болуп
кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай 2009 чылдың апрель 22 № 89

Чазак Даргазының ажил-албаны

БЮДЖЕТ ӨСКЕРИЛГЕЛЕРИН
САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында «Чаңгыс демниг Россия» партиясының фракциясының депутаттары-биле дүүн, апрель 22-де, ужурашкан.

Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрүлүг чорукту чавырылдырып кудуладыры-биле федералдыг бюджеттен 142,5 млн. рубльди тускайлап берген. Бо берген акшаны 2009 чылдың бюджетинге кириери-биле 2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында ТР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында хоойлу төлөвилелин ТР-ниң Чазан Хоойлужудулга палатазынче кириген. Палата ук төлөвилелди хоойлужудуп бадылааш, Төлөлекчилер палатазынче чорударга, Хоойлуну чүлдүгүнүп деткээш, Чазак Даргазынче ат салыры-биле чоруткан. Ук Хоойлуга ужуражылга үезинде Шолбан Кара-оол адын салгаш, Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарына өөрүп четтиргенин илереткен.

«2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин база

2010 болгаш 2011 чылдарның планныг үезинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажыры-биле кириер Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелин баштайгы номчулганы Чазак кижигүннери биле депутаттар кылгаш, ооң бүгү талаыг сайгарылганын чоруткан.

Тыва Республиканың Чазаның ап чоруткан ажылының түннелинде федералдыг бюджеттен республика бюджетинге немелде 1 миллиард 106 млн. рубль кириер, ынчангаш 2009 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин орулгасы 1 миллиард 110 млн. рубльге өзөрүн Шолбан Кара-оол чугаазына демдеглээш, бо болза саң-хөө кризисинге удур хемчеглерни боттандыраарына, чоннун

социал камгалалын күштелдиреринге, республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринин айтырыгларын шиитпирлээринге идигни бээрин айыткан. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Сергей Тен ТР-ниң Хоойлузунга кириер өскерилгелерниң кол-колун депутаттарга таныштырган. Ында эвээш эвес акша-хөреңгини социал адырже, чуртталга коммунал-ажыл-агының реформазын боттандыраарынче, көдээ ажил-агыны хөгжүдеринче, биче болгаш ортумак бизнести деткиринче, тускай сорулгалыг программаларны боттандыраарынче болгаш өске-даа хемчеглерге угландырган болуп турар. Оон аңгыда хоорайның ыңай-бээр улустар аргыштырар автотранспортун садып алырын, чугулалап көргөн.

Хоойлу төлөвилелин сайгарарына Чазак кижигүннери болгаш депутаттар идепкейлиг кириип, боттарының тодаргай санал-оналдарын кириген. Депутаттар хоойлу төлөвилелин чүлдүгүнүп деткээш.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ,
тырттырган чуруктары.

Сүт-Хөлдөн медээлер

МАЛ-МАГАН
ОНЧА-МЕНДИ

Оргу-Шөлге, Кара-Дага каш чүзүн малын кадарып, өстүрүп чоруур Алдан-Маадыр сумузунуң малчыннары Оля, Владимир Ондарлар чыл бүрүдө кодан малын кыштан хүр ажыргаш, эки көргүзүглерни чедип ап келгеннер. Олар бо чылын малдың баш санын болгаш чаш төлүн чаңгыс башты-даа хоратпайн, онча-менди камгалап алганнар. Кадарчының коданында 130 хой, 125 өшкү оолдаан, оларның чаш төлү менди доругуп турар. Ызыгуурун салгаан ишчилер республиканың малчыннар Наадымын күш-ажылчы белектерлиг уткуур сорулганы салганнар.

ШЫНАР
ХЫНАЛДАЗЫ

Тыва Республикада ветеринария болгаш фитосанитария талазы-биле хайгааралдың федералдыг албанының эргелелин килдис даргазының оралакчызы, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Б.Д.Кууларның удуртулгасы-биле ол албанның бөлүк ажилдакчылары сургакчылап келгеш, ийи хонук иштинде кожуунуң девискээринде бүгү-ле албан черлеринде, коллективтерде, садыгларда эт болгаш өске-даа продуктуларның шынарының хыналдаларын чоруткан.

САРЫГ ШАЖЫННЫҢ
ӨӨРЕДИИ

Кожуун чагыргазының даргазы Орлан Монгуш ада-төөгүзүндөн чүдүлге-сүзүглелге сонургалдыг болгаш төвүт лама-башкы геше Лобсанг Тхуптенин тускай чалап экелгеш, кожуун төвү Суг-Аксы суурнун Культура бажынынга чонга сарыг шажын өөредиинн талазы-биле улуг номналды кылдырткан. Маана чүгле Суг-Аксы суурнун чону эвес, кожуунуң сумуларындан хөй чүдүкчүлөр келгеннер.

Чүдүлгеге хандыкшылдыг кижилер шажын-чүдүлге дугайында

дыка хөй билдинмес айтырыгларны хандыр билип алганнар. Ук номнал барык-ла өөредилге хевирлиг болуп эрткен. Ол ышкаш Лобсанг Тхуптен башкы 4 оруктуң белдинде субурган чоогунга саң салып, шажын-чүдүлге езулалын кылган. Бо номнал-езулал сүт-хөлчүлөрниң хей-аъдын көдүрери, хай-бачыдын арылдыраы билдингир.

ЭРТЕМДЕН
ДУГАЙЫНДА
САКТЫЫШКЫН

Улустуң аас чогаалының сураглыг чыкчызы, Тываның алдарлыг ажилдакчызы, эртемден Дарыма Киш-Чалааевич Ондарның 75 харлаанынга тураскааткан «Билбези чок кижилер» деп темалыг сактыышкынны кожуунуң төп библиотеказының ажилдакчылары организастап эрттиргеннер. Алдарлыг фольклорист-эртемден Дарыма Ондарның ажылының, чогаадыкчы мергежилинин дугайын библиотека ажилдакчылары У.К.Ооржак, С.М.Монгуш чыылганарга таныштырганнар. Эртемден Дарыма Киш-Чалааевичиниң кады төрөөн дунмазы, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Тарыс Киш-Чалааевич Ондар база тыва улустуң ырларының непередикчизи Норбу Чаш-оолович Ховалыг боттарының сактыышкыннарын чугаалааннар.

АРТИСТЕР КЭЭП-ЛЕ
ТУРЗУН

Чоокта чаа Тываның В.Ш.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының У.О.Ховалыгга удурткан бөлүк артистери Алтайның болгаш Тываның алдарлыг артизи Амаду Амадаковтун тургусканы Карло Гольдониниң «Денгерлерниң айбычызы» деп шиизин сүт-хөлчүлөргө көргүзүп чорааннар. Суг-Аксы, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Ишкин, Бора-Тайга, Алдан-Маадыр суурларның чурттакчылары ук шиини улуг сонургал-биле көргеннер. **Бораш ОНДАР.**

СПОРТ - СПОРТ

Шаңналдарда —
тыва оолдар

Апрель 18-19 хүннеринде Черногорск хоорайга дзюдога элээди оолдар аразына ССРЭ-ниң спорт мастери Александр Рязанцевтиң чырык адынга тураскааткан VII Бүгү-россия маргылдаазы болуп эрткен. Чыл эрткен тутум эрге-байдалы бедип, аталдары улгадып оорар бо маргылдааны келир чылдан бээр делегей чергелиг кылдыр эртерин черногоржулар планнап турар.

Аныяк чылдарында татами кырынга чараш хүрежи болгаш чайынналчак чедиишкыннери-биле улусту кайгадып чораан, ынчалза-даа амыдыралдан эрте чарлып чоруткан А.Рязанцевке тураскааткан ээлчеглиг маргылдаага бо чылын 10 хире хоорайдан 460 ажыг оолдар хүрешкен. Чүгле Тывадан безин: Кызылдан, Сүт-Хөлдөн, Улуг-Хемден, Таңдыдан база ырак Тожудан аңгы-аңгы командалар — 50 ажыг элээди мөгелер аңаа киришкен.

Маргылдаа 1993-1995 база 1996-1998 чылдарда төрүттүнген оолдар аразына он алды аңгы деңзиге эрткен. Аңаа Тываның төлээзи кылдыр киришкен тренер-башкы Хеймер-оол Ондарның чугаазы-биле

алырга, бо чылын Новосибирск областың Солнечный песок суурун-дан оолдар бо маргылдаага дыка чедиишкынниг хүрешкен. Бо команда хөй чемпионнарлыг болган. Ынчалза-даа тыва оолдар

база эки киришкен: оларның аразында маргылдааның чемпиону, чаңгыс эвес шаңналдыг черлерниң эдилекчилери бар. Чижээ, Таңды кожуундан өзүп оорар мөге Кан-Демир Куулар (Дүрген ортумак шко-

лазы) 46 килге 1996-1998 чылдарда төрүттүнген оолдар аразына чемпионнаан. Ол 42 килге хүрежир дээрге, харалаан, каш-ла грамм аар апарган. Ынчангаш ону дараазында деңзиге хүрештирерге, бодундан аар оолдарны дөгөрезин октааш, бирги черни бүзүрелдии-биле ээлээн.

Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга ортумак школазының өөреникчизи Аржаан Ондар база-ла ол хире назылыг оолдар аразына 42 килге ийиги черни ээлээн.

1993-1995 чылдарда төрүттүнген оолдар аразына хүрештерге ийиги черлерни Чаяан Иргит (42 кг), Михаил Алдын-оол (46 кг) болгаш Меңги Херли (50 кг) олар ээлээннер.

Бо маргылдаага Тожунуң элээди дзюдоистери багай эвес хүрешкенин маргылдааның шииткекчилеринин бирээзи Дадар-оол Лоовай демдегеп турар. Чижээ, 42 килге хүрешкен Радик Чукпанайны, 73 килден өрү деңзиге хүрешкен Айдын Ээрлени ол онзалап демдегледди. Бо оолдарның шаңналдыг черлерни элзевейн барганынга чүгле улуг маргылдааларга киришпейн чораан байдалы, а ынчап кээрге, эвээш дуржулга шаптык болган. Ынчалза-даа олар моон соңгаар оон кичээл үндүрерин боттарына шиитпирлеп алганнар. «Черле ынчаш Тожуда дзюдо хүреш шору сайзырап турар, ол эки-дир» — деп Д.Д.Лоовай чугаазын түннеди.

Ээлчеглиг бо маргылдааның чемпионнарына болгаш шаңналдыг черлеринин эдилекчилеринге телевизорларны, DVD-лерни болгаш санныг плейерлерни 15 деткикчи организациялар тывыскан. Өзүп оорар оолдарга ол улуг шаңналдар болуп.

Маргылдааны бедик деңнелге эрттирер дээш Черногорск хоорайның культура, аныяктар болгаш спорт комитеди дыка эки ажилдаан. Бо удаа Черногорскиге чораан Тываның төлээлери — тренер башкылар бо хоорайның хөмүрдаш уургайының ук хоорайда спорттун ниити сайзыралына кирип турар улуг үлүг-хуузуна магадап чугаалап турдулар. Уургай хоорайга тускай спорткомплексти, футбол шөлүн боттарының акша-хөреңгизи-биле туттургаш, школарның чүс-чүс уруглар, оолдарын он-он секцияларда хаара туткан. Хамык чарыгдалдар — уургайныи. Спортчу комплекстер бар апарган хоорайга улуг маргылдаалар эрттирер байдал безин ынчалдыр тургустунган. Оларның бирээзинге дзюдога элээди оолдар аразына бо эрткен маргылдаа хамааржыр.

Кызылдың хөмүр-даш уургайының удуртулгасы кожаларының бо эки дуржулгазын үлөгерге алыр болза чугула деп бодалды дзюдога тренерлер чугаалап турар.

Спорт килдизи.

Чурукта: маргылдааның тиилекчилери...

ТӨӨГҮВҮСКЕ ТӨЛЕПТИГЛЕР

— Национал музейден репортаж —

Апрель 17. Национал музей. Тываның күрүне филармониязының болгаш «Саян» ансамблиниң тургустунганындан бээр 40 чыл оюнуң бүдүүзүндө оларга тураскааткан чаа экспозиция залының ажыдышкынын сонуургап чедип келген улус-чон-даа эңдерик.

Кызыл хоорайның культура комитетиниң килдиз эргелекчизи И.Ю.Тарханова аалчыларны, күрүне филармониязының болгаш «Чечек» ансамблиниң хоочуннарын, «Саянның» амгы артистерин болгаш өскелерни-даа залче чалап, байырлалды ажытты. ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы Надежда Герман, Тываның Улустун чогаалчызы Черлиг-оол Куулар, филармонияның директору Игорь Дулуш, ТР-ниң Чазааның төлээзи У.С.Надыл төөгүлүг болушкун-биле байыр чедирди.

«Саян» ансамблиниң хей чылдарда уран чүүл удуртукчузу чораан Виталий Нанактаев:

— Көрөгө шериг эрттирип турган ачам мени Тываже эккелбээн болза, салым-чолум та кандыг турар турган. Силер бүгүдө-биле ажылдаар аас-кежиктиг болган кижидир мен. Национал музей культурага, уран чүүлге хамаарыштыр тускай залды аңгылап делгээнин сеткилим ханызындан деткип, өөрүп тур мен. Бистин артистеривис аңаа төлептиг дээрзи чугаажок.

«Чечек» — «Саян» ансамблиниң хоочуну Ирина Аранчин:

— Черлиг-оол Чашкымаевичиниң чугаалап турары шын, бистер хор «Адымны ырлаарывыска»

Музейниң үшкү каадында делгем залче кирер бетинде ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы Н.П.Герман, «Саян» ансамблиниң хоочуну М.С.Донгак олар кызыл кожааны көрүкчүлериң изиг адыш часкаашкыннарының үделгези-биле кести.

болурунун өзээ ол ышкажыл, аныяктарны өөредип эвилелдээр хоочуннар бар-дыр бис. Ол айтырыгны удуртукчулар өөренип көөр болза эки. Бичии уругларның хор мөөрейлери Россияда сөөлгү үеде дыка сайзырап турар. Тывага база ону эгелээр үези келген деп бодаар мен.

Байыр чедиришкыннеринин соонда И.Ю.Тарханова чыылган

гы уран чүүл удуртукчузу А.Б.Чыргал-оол, башкылар Р.Н.Лесников, А.И.Огнев оларның улуг өңнүг чуруктары бир ханада хей чуруктарың эгезинде. Оон улаштыр «Чечек» ансамблиниң хоочуннары...

Фото-чуруктары көөргө, кандыг солун чуруктар чок дээр: Россияның Улустун артизи Юрий Мефодьевич Соломин, космонавт М.И.Горбатко-биле бистин артистеривистин кады тырттырган чуруктарын дыка-ла сонургадывыс. «Саян» ансамблиниң янзы-бүрү фестивалдарга киришкеш, тиилелге дээш алган Гран-при шаңнадары, суй белектери, хүндүлүг бижиктери кайы хей! Баштайгы костюмдарны база делгээн. А программаларны номчуурга солунун! 1968 чылдың программасы безин бар.

Залда бөгүн делгээн экспозициялар дээрже филармонияның директору турган Светлана Салчаковна Сүрүнүн болгаш «Саян» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу Надежда Федоровна Даржааның бүгү чыып келген чүүлдеринин чүгүл чартыгы хирези-дир. Ам-даа 50 хире хуузу делгеттинмээн. Ынчангаш чоорту экспонаттарны, чуруктарны элчип-селчиштирип азып, дөгөрезин чонга көргүзөр сорулга салдырган.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

танчычыларывыс танцылап турган. Ол «Адым»-биле каяа четпедивис дээр: Моолга, Украинага, Совет Эвилелиниң янзы-бүрү хоорайларынга. Юбилейлиг концерттивиске мындаа чаа хор дыка онза ырлаштывыс. Ону катап тургузуп ап

чонну чаа ажыттыгнал залче эң баштайгы экскурсияже чалады. Улуг ханада коллективтин үндезлекчилеринин өңнүг фото-чуруктарын тайылбырны эгеледи. Филармонияның эң баштайгы директору Р.О.Далай-оол, эң баштай-

• Концерт соонда

СЕТКИЛДЕРНИ СЕРГЕТТИ

Дыштаныр хүнде «Саян», «Чечек» ансамбльдерниң хоочуннарының концертин көргөш, сеткиливис сергеп, хей-адывыс көдүрлүп, тааладан амырап чандывыс.

Ансамбльдин ниити ырылар талазы-биле күүселдизи тулган-надыр. Хөгжүмгө үдеттирип, таалага алыскаш, ырыларны сеткиливистен кады ырлажып олурдувус. «Барабанчыларны» төвө бээр, чаражын, чаңгыс кижини самнап турган-биле дөмөй, дең деп чүвезин. Бистин үениң танчычызы Көжөр-оол Оюн танцылап үнүп кээрге, магададывыс, биезиге-ле хевээр, аныяк, чиник адак-тыр.

Хоочуннары, бистерни, өөр-

түп, боттарының уран талантызын хейге чонга таныштырган хоочун артистеривистин аттары бо: Зоя Солун-оол, Зоя Идам, Раиса Хо-мушкун, Дамба-Доржу Сат, Екатерина Бады-Суур, Виктор Мартый-оол, Тамара Даваа, Раиса Кара-оол, Татьяна Соржу, Вероника Чооду, Донгак Монгуш, Көжөр-оол Оюн.

Уран номчулгандан Люндуп Солун-оол, Надежда Наксылды ма-нап олурдувус. Киришпээни арай хомуданчыг болду. Ынчалза-даа ол кезээ биске езулуг дыштаныл-ганың кезээзи болганын демдег-леп каалы.

А.КАРА-ООЛ, З.ЧИГДЕН көрүкчүлериң мурнундан.

АЖЫКТЫГ ДЕП БОДААР МЕН

Чуртта кижиниң кадыкшыл байдалын экижидер дээш дыка хей ажылдар чоруттунуп турарын билер бис.

Оон чижектеринге, сөөлгү үе-ниң эң-не нарын дериг-херекселдери-биле берге кезишкын-нерни кылып, хоочурап аараан-органнар — бүүректерни, чүректи, өттү, чавананы кезип, карактын огун безин солуп турар үе-дир бо. Ындыг болзажок бойдузувустун эм-таң ойттары, аржаан суглары, эм малгаштары-биле эмненип чорзувуса база дыка ажыктыг деп санаар мен.

«Чедер», «Үш-Белдир» курорттарга дыштанып чорааш, суг-биле массаж кылырын магадаан мен. Езулуг дээштиг болурун бодум эскердим. Кижиниң бүрүзү курорттарга дыштаныры болдунмас, ынчангаш суур бүрүзүгө суг-биле массаж кылып черлерни ажитса кандыгыл дээр саналым-дыр. Суурларда чунар-бажыңнар бар болгай, аңаа бир өрээлден ажиткаш, ыяш-даа, демир-даа оңгача салып алза кандыгыл, чонга дыка-ла эки болгу дег.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Кызыл хоорай.

ЧУНАР-БАЖЫҢ ЧОК КАНЧААР БИС

Бай-Тайга кожуунун төвү Тээли суурда ниитиниң чунар-бажыңы эрткен 2008 чылдың дүргүзүндө орта ажылдаван.

Чаа 2009 чылды уткуп ап турувуста чунар-бажыңның одакчызы Шолбан Салчак айыыл-халапка таварышкыш, амы-тынындан чарылган. (Ол ажылдап турда, бустуг өрээлдин изии аажок чүвө болгай-автор). Сумунун, кожуунун удуртукчулары дарый хемчег албаан-дындан чунар-бажыңның хоолайлары кыштын соогунга доңгаш, чара теп, чарлыгылай берген.

Бо айтырыгны кожуун чергезинге шитпирлезин дээш, Бай-Тайга кожуун чагыргазының оралакчызы А.Х.Сүге-Маадыр, социал политика эргелелиниң даргазы Ж.О.Аракчаа болгаш кожуунун юризи О.В.Мюрзюга киреримге: «Аалчылар бажыңы болгаш чунар-

бажыңны хуу улус: Урана Базыр, Юрий Базыр алышкылар садып алгаш барган. Олар септеткеш, ажылдадыр ужурулуг» — диди. Чонун ажык-кончаа дээш ажылда-вас, хей-ниитиге ажыктыг күрүне-ниң өңчүзүн, суг сордурар «ГАЗ-53» маркалыг автомашинаны ээ-харыска чок октап, тоймагалап каапкан кижилерге мындыг социал ужуру-дузалыг өңчү-хөрөгүни бүзүрөп, садып болур чүвө бе? Үстүндө адааным даргалар олар-биле чаргы чарар (арбитраж) суд таварыштыр судтажып бис деп турар... А бөдүүн чон чунар-бажың чок ат болду... Чонун кадыкшылы моон база хамааржыр дээрзин утпайн, бо айтырыгны дарый шитпирлеп бээрин диледивис.

Владимир ЧАПЧЫН.

Тээли суур.

Тываның Улустун чогаалчызы С.С.Сүрүн-оолдун 85 харлаанынга

КӨК-КӨК ДАГЛАРНЫҢ ОГЛУ

С.Б.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүгө апрель 17-де Тываның Улустун чогаалчызы Салим Сүрүн-оолдун 85 харлаанынга тураскааткан байырлыг кезээ болуп эрткен. Кезээни Тываның болгаш Россияның уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Серен башкарып эрттирген.

Чогаалчының школага, Москвага Чөөн чүк улустарының институтунга өөренип чораан үелеринин дугайында, чогаалчылар дугайында солун чугааны Анатолий Сергеевич кылды. Оон деңнеп чугаалааны-биле Ю.Кюнегеш (арыг шүлүкчү) дээрже тыва Пушкин, А.К.Калзан — тыва Белинский, О.Ө.Сувакпит тыва Михалков болуп турар. С.Сүрүн-оолду ол дески чогаалчы деп үнелеп чоруур: арыг шүлүкчү, арыг прозачы. Оон аңгыда ол С.Сүрүн-оол, А.Чыргал-оол база Н.Т.Ажыкмааның чалыы үезинде эдер-жип чораанының дугайында чалтанчыг төө-

гүнү, тыва театрның, филармонияның, уран чүүл училищезинин тургустунуп сайзыраа-рынга оон кирип келген үлүг-хуузу, Тываның Комсомол шаңналын алгаш оон кайы хире өөрүп турганын сактып чугаалады.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Маадыр-оол Ховалыг С.С.Сүрүн-оол дээрже тыва номчукчуларның эң-не ынак чогаалчызы дээрзин онзалап демдег-ле-вишаан, чогаалчының төрөлдеринге оон номнарын белек кылдыр берди.

Моолдун Тыва Республикада генералдыг консулу акы-дуңмалышкы ийи күрүнениң

аразында эп-найырлыгы харылзааларга доктаап, чогаалчылар болгаш уран чүүл ажылдакчыларының ажылын бедии-биле үнелеп, олар ийи чонун аразында «идегелдиг көвү-рүгнү» тургузуп турарын онзалап айыткан. Моол дылче тыва чогаалдарны чедишкынниг очулдуруп турары дээш чогаалчылар Н.Ш.Кууларга, Г.Б.Санчайга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, хүндүлүг бижиктерни ты-высты.

Тываның «айлаң-куштары» Демир-оол Кежиктиг, Анзат Куулар, Станислав Ирил, Луиза Мортал-оол, Борбак-оол Салчак база аныяк ыраажы, Улусчу чогаадылга төвүнүн методизи Эртине Монгуш, хоочун культура ажылдакчызы Татьяна Доржу олар С.С.Сүрүн-оолдун сөстөрүн бижээн композиторлар А.Б.Чыргал-оолдун, Р.Д.Кенденбил, С.М.Бюрбе, Ю.Сундуй оларның ырыларын таа-ланчыг ырлашты. Ылаңгыя аныяк композитор Владимир Серенниң «Ынакшыл-дыр»

(Ынакшаанда ынчап баар чоор) деп ырызын Д.Кежиктиг биле А.Кууларның күүселдизин көрүкчүлөр дыка-ла сонургаан. Альберт Доржу дириг чораан болза, ол «Көк-көк дагларны» ырлаар турганы чугаажок дижи, салым-чаянныг ыраажы, композиторну чоктап чугаалажып ордувус.

Чогаалчының чээни Т.В.Ширижик сөс алгаш, бодунун кижини болуп хевирлеттине-ринге, мергежил шилип алырынга, чараш чүүлче чүткүлдүг кижини болурунга Сүрүн-оолдарның чедирген ачы-буянын онзалап демдегледди. Ол чогаалчының уруу Ританы (нянялап) ал өскөн болгаш, өг-булениң эң чоок кижилеринин бирээзи турган.

«Беш чыл эртерге, чогаалчының 90 харлаанында база катап душчур бис, маңаа чугаалажып четтикпээн чүүлдеривисти ынчан уламчылаар бис» — деп, кезээниң башка-рыкчызы А.С.Серен чыылган чон-биле байырлашты.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

УРУГЛАРГА ХОВАР

Номнар — билгилерниң дозу

Амгы эртем-депшилге, компьютер база нанотехника үезинде безин бо угаадыглыг сөстөр бодунуң чугула чоруун чидирбээн. Оон аңгыда ном кымга-даа амгы үеге чедир дөмей-ле эң эки белек болуп артпышаан...

НОМНАРНЫ СӨҢНЭЭН

Апрель 18-те, субботада, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы Василий Майолович Оюнга (№1 чурукта) баштаткан бөлүк делегация: Өнчү, экономиктиг политика, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорук хөгжүлдезиниң талазы-биле комитеттин даргазы Борис Константинович Балчы-оол, комитеттер даргаларының оралакчылары Борис Кыргысович Шомбун болгаш Сергей Кыргысович Хөлчүкпаа олар Би-Хем кожуунга чорааш, Туран хоорайның №2 ортумак нити билгилер школазынга делегей болгаш тыва чогаалчыларның чамдык солун уран-чечен чогаалдарын, төөгү номнарын белек кылдыр сөңнээн.

Аалчыларны Би-Хемниң Төлээкчилер хуралының даргазы — кожуун баштыңы Валерий Николаевич Гончаров биле кожуун чыгаргазының даргазы Сергей Мөңгеевич Оюн олар үдеп чораан.

Тураның Константин Болчиевич Балчы-оол аттыг №2 ортумак школазы 2009 чылдың сентябрь айда ажыттынганындан бээр 70 чыл оюн демдеглээр. Каржы-дошкун дайын чылдарының мурнунда,

— Мээң ачам 45 чыл иштинде ортумак школага башкылап, директорлап ажылдап келген. Ынчангаш нити билгилер өөредилге черлериниң амыдыралы меңээ кончуг таныш.

Бир онза сактыр чүүлүм — бичимде школаның-даа, бажыңыс библиотеказындан-даа номнары орай кезээге чедир, чамдыкта мырыңай дүнелерде безин номчурумну сактыр-дыр мен. Ол кижиниң, ылаңгыя өзүп орав уругнуң азы оолдун, угаан сайзыралыңа, кижизидилгезинге база билиин беддеринге улуг ужу-дузалыг.

Мен бодаарымга, төөгүнү эки өөренир, шинчилээр болза эки. Ында амыдыралга сөөлүндө ажылаттына бээр өөредилгилер чүүлдер хөй. Силерниң бо школаларның төөгүзү база солун-дур. Ынчангаш бодумнуң база Хоойлужудулга палатазының өмүнээзинден улуг эвес белекчигешти — уран чогаал база төөгү номнарын силерге белекке сөңнеп тур мен — деп, Василий Оюн школага болган ужуражылга үезинде бөлүк өөреникчилер болгаш башкылар мурнунга чугаалаан.

Дарганың улуг эвес белекчи-

Туран хоорайда хамаанчок, республикада улуг школа кылдыр бөгүнге чедир артып турбуже, оон чамдык бажыңнары бичелеп тарлаан. Ындыг школада бо өөредилге чылында 454 өөреникчи, 60 башкы ажылдап турар.

Ужуражылгага милицияның аныяк өңүктери киришкен деп үстүндө каксы бижидим. Оларның аалчыларының бирээзи, депутат Сергей Кыргысович Хөлчүкпаа бо школаның доозукчузу, милиция шугумунга үр чылдарда чедиши-

ийи нити билгилер өөредилге черинге депутаттың талазындан улуг дуза болур.

Кожуунда сес объектиге 2008-2010 чылдарда нитизи-биле 46,6 миллион рубльдин инвестиция акшаларын шингээдир. Ол черле багай эвес көргүзүг.

— Бистер, депутаттар, кады ажылдажылгага кезээде белек бис — деп, В.М.Оюн ужуражылганы түңнөп тургаш, чугаалаан.

Оон ыңай бир солун чүүл — делегация кезигүнү депутат Б.К. Балчы-оол бо школаның үр чылдарда баштайгы директору чораан К.Б. Балчы-оолдун оглу болур. Ынчангаш оон улуг сеткил хөлээшкени-биле школага четкени ол. Кажан чугаа үезинде башкылар школаның Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында төөгүзүндө фото-чуруктарны проекторга көргүзү бээр, депутат Б.К.Балчы-оол ол үеде бо школаның директору турган адазы хоорайның №2 школазының ыңчангы өөреникчилери-биле тыва эки турачыларны фронттуге Турандан үдеп турганын, оон соонда оларны, чамдык дайынчы эш-өөрү чок ээп чанып орган тыва дайынчыларны улуг дүвүрел, кээргээшкени-биле уткуп ап турган сактыышкынын чугаалаан.

Аалчылар белек тыпсырының мурнунда школаның бөгүнгү амыдыралы-биле танышкан.

Бо нити билгилер өөредилге чери каш чыл улаштыр «Өөредилге» национал төлөвилелдин боттандырылганында идепкейлиг кирип турар. Чижээ, «Долу хуннун школазы» деп программаны национал төлөвилел шугуму-биле камгалааш, федералдыг казактан 1 миллион рубльди шаңнал кылдыр алган. Школада оон-даа хөй эки чаа өөредилге программалары ажылдап турар, ыңчалза-даа оларның дөгерезинге шаңнал акшалар алыры ындыг амыр эвес, адааннакчылар хөй.

— Ынчалза-даа бистин чаа өөредилге программалары бичик үнелелдерге төлөптиг. Олар эки түңнелдерни ам безин көргүзүп турар — деп, школа директору Л.М. Хөвөөмей чоргаарал-биле чугаалаар. — Эрткен бо каш чылдарда чаа солун өөредилге программаларын шингээдир ажылдап турар

башкыларга Меңги Ооржакты («Чаа чурум-биле ажылдап турар эки класс удуртукчузу» деп шаңналдың эдилекчизи), Ольга Дамчайны («Академиктиг эртемнер школазы» программаның эртем удуртукчузу), Александр Сатты (ТР-ниң Чазааның Даргазының акша шаңналының эдилекчизи), Саяна Аракчааны, Елена Уйнукоолду, Ирина Кызылтасты болгаш Урана Ооржакты хамаарыштырар. Олар республика болгаш кожуун чергелиг өөредилге конкурстарының (төлөвилелдериниң) тиилекчилери.

Школаның компьютер класында (№2 чурукта) 15 компьютер, 11 ноутбук ажылдап турар болгаш 5 интерактивтиг самбыра бар. РФ-тин Өөредилге яамызының төлээлери ук школага кээп чорааш, ыңча компьютерни кошкан амгы үениң күштүг аппаратуразы оларда безин чок болуп турарын минтип чугаалааннар.

«Талантылыг аныяктар» деп республика болгаш кожуун төлөвилелдериниң тускай акша шаңналдарын Туранның №2 школазындан он өөреникчи бо хунге чедир аңгы-аңгы чылдарда алган.

Бо школада өөреникчилерниң чазаа ажылдап турар деп чүвени аңаа чоруп тургаш билип алдым. Ол дээрже школачы бот-башкарылганың бир хевири болур. Уругларның долдурган хана солундундан алып болза, ында ажыл черле багай эвес чоруп турар.

Школаның аалчылары хундүткелдин «Алдын салгал» ному-биле танышкан. Ында школаның чоргааралдары — аңгы-аңгы чылдарның доозукчулары болгаш башкыларының фото-чуруктары болгаш допчу намдарлары кирген. Номну уруглар боттары чыл санында чаартып, немей долдуруп турар. Шынап-ла, ажыл-иш, өөредилгекижизидилге ажылы хайнып турар бо ортумак нити билгилер школазының амыдыралы амгы үениң негелдизи-биле чыл санында чаартынып, өскерлип турар ужурулуг. А уругларның угаан сайзыралыңа, эртемнер шингээдиринге депутаттарның сөңнээни номнар шаа-биле үлүүн кириер. Шынап-ла, билгилерни номдан тывар, а билгилер — күш!

Юрий КӨК-ООЛ.

ыңчалза-даа бот-догуннаан Тыва Арат Республикага он-он школалар ажыттынып турган ол үеде бо хоорайга тыва школа кылдыр ийи дугаар ажыттынган бо нити өөредилге черинде ажыл-амыдырал бо хуннерде өске-даа ындыг школарда ышкаш, хайнып-ла турар.

Кандыг-даа черге республиканың дээди хоойлужудулга органының удуртукчулары келирге, оларны уткуп хүлээп ап турар талага арай дүвүренчиг, девиденчиг. Бо школага депутаттар бөлүү келирге, коллективтин шаа-биле белектенип алганы, манал турары илден. Нити билгилер арыг-силег, удуртукчулар — ажылдаар өрээлдеринде. Милицияның аныяк өңүктери болур үстүкү класстарның шагдаа хептерлиг өөреникчилери оолдар, кыстар хундүлүг аалчыларны уткуп алган.

гежи ындыг-ла бичии эвес, а он хире хааржак номнар болган. Оларның аразында тыва улустун маадырлыг тоолу «Алдай-Буучу», Александр Даржайның чаа шүлүктөр ному, Анатолий Приставкинниң «Алдын булут дүннөп турган», Розмэри Сатклифтин «Дайынчының кыпкызыл демдээ», Ежи Жулавскийниң «Мөңгүн планетада», «Бурунгу Чер» болгаш «Тиилекчи» деп чырык трилогиязы (фантастика), Александр Дюманың «Монте-Кристо граф», Күжүгет Шойгунуң «Таңды-Уула», ТГШИ-нин «Күлтегин» (Мөңгө даштын сарыны) дээш, өске-даа солун номнар бар.

Школаның директору Лидия Михайловна Хөвөөмей хундүлүг аалчыларга школаның бөгүнгү амыдыралы, чамдык айтырылганы биле кыска таныштырган. Ук школа

киниг ажылдап чораан, амгы үеде милицияның майору эргелиг кижилер болган. Ынчап кээрге, хундүлүг аалчылар аразында база чаңгыс чер-чуртуун көөрү өөреникчилерге болгаш башкыларга өөрүнчүг болган.

С.К.Хөлчүкпаа депутат ажылы-ижиниң болгаш эрге-байдалының аайы-биле бодунуң чаңгыс чер-чуртуугларына бо-ла дузалап чоруур. Чижээ, оон эгелээшкени-биле Туранның №2 ортумак школазының хуралдаар залының чаартылганын 2 миллион рубльди, ол ышкаш Тарлаг суурнуң ортумак школазынга немелде тудугга 150 мун рубльди 2009-2010 чылдарда республиканың инвестиция төлөвилелдериниң даңзынче кириген. Ол Би-Хем кожуунуң тодаргай

Ынакшылдың, хүндүткелдин сөстери

МЭЭН АВАМ —

чуртталгамнын

чараш сөзү

Кижиниң чырык өртемчей кырынга төрүттүнери дээрге, буддизм талазы-биле алып болза, инениң бажынга сая-сая түң чок элезинни саарарга, ол инениң бажынга ызырынган дың кара чаңгыс элезинге дөмей болур.

Киж амытанн чурттангы дээрге, сээң мурнунда чурттап чораан ада-өгбелерниң бодун камгалап ап, чер иениң кырынга чурттаар аас-кежиктиг болганы ол дур. Бир эвес кандыг-бир халап болуп, бир өгбениң бир-ле черге база үеде тыны үзүлгөн болза, ол салгалдың өзүлдези анаа-ла үстүп калганы ол болур. Ынчангаш бистиң көк дээр адаанга чурттап чоруурувус дээрге, төңчү чок илчирбениң бир кезээ-дир бис. Бети дизе, сээң ада-иен таварылга бооп ужурашпайн барган болза, ынчан сен төрүттүмөй барып болур сен. Сен кезээ мөңгөде аван, ачангы алгал-йөрээп, бо өртемчейге төрүттүнгөн хүнүңгө чалбарып, чуртталганы үнелеп, алдын хүнү, мөңгүн айны, чивенешкен муң-муң сылдыстарны магадап, часты, күштү, кышты, чайны уткуп, ха-дунмаңга, эш-өөрүңгө, ажы-төлүңгө, дөргүл-төрелдеринге, ажылыңга, эртем-билиңге өөрүп, салым-чолуңуңуң сөңз чараш, мерген угаанның, эртем-билиңлиг, харысалгалыг, ына-ныштыг кижилерге душтуруп чоруурун четтирип, эрткен үеге хөй үени чарыгдавайн, келир үени эмин эрттир дүгөдетпейн, бо хүнде чонунга төлөпиг бараалгап чурттап чорууруңу күзеп, бо бүгүңү сөңз бижи олур мен, эргим өңүк.

Сээң бистиң төрзэн черивиске төрүттүңүп келгениң деңнеп четпес өөрүшкү-дүр, бо өртемчейде кандыг чараш, бай-байлак, чылыг черлер чок деп. Ынчалза-даа бистиң ак-көк төрзэн Тывавыстың довураа, элезини, дажы безин алдын-мөңгүндөн үнелиг, көктүг-шыктыг оьду аар өртөктүг торгу дег хоюг, серин суглары аржаан дег ам-даның.

Сөңз солун-сеткүүлде дег бажыңнар, идик-хеп, чарлалдарда көргүскен дөрт дугуйлуг машиналар дыка херек, дүжүңгө-даа кирип, сагыштаалап чоруур сен. Сени бо бүгүңү күзеп, бодап, кылып, ажилдап чоруур кылдыр бо аккыр дээр адаанга сээң эргим, ынак аваң төрзээ, азырап, өстүрүп каан.

Сээң төрүттүңгөн хүнүң — бо делегейде чугаалап, деңнеп четпес байырлал-дыр. Эки угап билир болзуңза, сээң төрүттүңгөн хүнүңгө чедер байырлал бо октаргайда чок, бодап даан, сени аваң база ачаң бо чер кырынга чаваан болза, сен өске чараш байырлалдарны көөр сен бе? Азы чүрээң өске кыс дээш азы оол дээш кыптыгар турган бе? Харнын таварбадарын, чаыстың чаарын, харнын, шалынның кайгамчык чараш кылаңнаарын көөр турган сен бе? Куштарның, хемнин сөңз шулурт-

кайнып ырлап бээрин база төрзэн кижилериниң эргим, ынак үнүң дыңнаар турган сен бе? Боодал чечек тудуп алгаш, ынак урууче далажып маннаар турган сен бе?

Киж амытан төрүттүңүп келгенде, авазыңдан дөрт хамаарылгалыг болур, чөмненип-даа, кылаш-тап-даа, кеттинип-даа, аштанып-арыглан-даа билбес болур, киж боду боттанып албас кылдыр чаяаттынып кээр, ынчангаш иениң үлүг-хуузу кижиниң өзэринге эмин эрттир улуг. Төрүттүңгөн хүнүңде оттуп келгеш, Бурган башкыга, Аванга, Ачаңга сеткилиц ханызыңдан өөрүп четтиргениңни илередип, Чер-чуртуңуң эзелеринге тейлеп, ак сүдүң, изиг шайың, чулаң өргүл, чурттап чорууруң дээш, шын-на сеткилицен чалбарып чор.

Иштики делегейиң арыглап, езулуг ынакшылды чонунга хайырлап, эки чүүлдерни кылып чорууруң дээр-ге-ле, ада-иениң кажан-даа каг-байн, ажы-төлүңүң долгандыр таварышкан кижилерге багай чүүлдү кылбас кылдыр өөредип кижизидери-дир, ол дээрге каяа-даа, кым-биле-даа, чүнү-даа кылып турганында кезээде бодамчалыг, топтук чорууруң-дур. Үениң дөрт эргилдезинде, изигде-даа, соокта-даа азы эртен-даа, кезээ-даа, кандыг-даа багай, кара сагыштыг сеткишкениң алыспайн база ажынып-хора-даан сеткилге чагыртпайн чору, бир эвес оларга чагырты бээр болзуңза, бодуңуң эң-не кошкак талаңың көргүзүп турган ол боор. Бодуңу чагырып шыдап чоруур болзуңза, ол иштики делегейиңниң хосталгазын чедип алганың ол боор. Барла шааң-биле чонунга, төрелдеринге, өскелерге дуза кадарын кызыдып чор. Бир эвес шыдавас болзуңза, черле кымга-даа хора чедирбе. Ол дээрге чуртталганың алдын хоойлузу-дур. Шак мындыг хоойлу-биле чурттап болзуңза, бо чаңгыс чурттаар чуртталганың шын чурттааның ол болур. Ава — эң чараш, эңерелдиг, эргим, адап мага ханмас кайгамчыктыг үнелиг, муңмун, сая-сая сөстерден ылгалып, хып, чырып чоруур сөс.

Мен төрзэн черимниң сугларының, хөлдериңиң, арттарыңиң, тайгаларыңиң эзелеринге, ак-көк Тывамның сүлдезинге, ада-өгбелеримге, салым-чолумга, бурганнарымга, мөңгүн айымга, алдын хүнүмге, чивенешкен сылдыстарымга, Чеди-Хаанымга, Тос-Долаан бурганымга мээң ынак Авамның бузулбас, үрелбес, көзүлбес, быжыг, далай дег дүп чок, кыдыг-кызыгаар чок ынакшылыңга, бажым дүгү көргөргө эштип, шымып чоруурум дээш черге чедир мөгейип, тейлеп чоруур мен.

Эргим авай, сээң эңерелдиг ынакшылыңны чүнүң-биле хемчээп болурул, деңзи-биле бе, базымнар-биле бе, кулаш-биле бе, черле ынакшылды чүнүң-биле хемчээр ужурулугул? Ол дүвү көзүлбес, хемчээттинмес ынакшылды дүн-хүн чок, көвейи-биле харам чокка хайырлап чорда-даа, кажанда-даа, каяа-даа төнмезин, улам көвүдөп, хайныгып, быжып, күштелип кээрин магадап ханмас-тыр мен.

Авамның кайгамчыктыг ынакшылыңдан амыдырал-чуртталга чылыг база чырык, ажы-төлдүң салым-чолу каас-чараш өңнер-биле чуруп каан чурук ышкаш, кушкаштарның ырлаарының өткүдүн, хемнеривистиң шулураажының тааланчыын, харларның, чаашкының дамдыларының ужуп, ырлап, чайынналып бадып турарын, дээрниң бедииң, көккүрүн...

Иениң ынакшылы доктаамал, өскерилбес, шынчы, күштүг, оккур, шыдамыккай, кезээде-ле ажы-төл-ге, амыдырал-чуртталгага уткуй өлчейлиг куспаан чада каап алган, бодун долгандыр чүгле өөрүшкү, аас-кежикти, эңерелди тарып орап.

Бодувуска ынакшаан, мугулай-мелегейивисти, чамдык улуг сеткиливисти өршээп, частырыглары-высты билип, хөй ажы-төлүңүң улуг алгы-кышкы чокка, эттеп-сокпайн, эдип чазап кижизидер, улуг күштү база мерген угааны, шыдамыккай база эрес чорукту, тура-сорукту база сергек сеткилди кайыын база чүдөн тып ап чордун, авай?

Мен сөңз харыялап берейн, эргим, ынак авай, ол дээрге чүге-даа деңнеп четпес, езулуг ава кижиниң чүрээндөн үнгөн күштүг ынакшылы-дыр.

Бис сөңз чеже уйгу чок дүнелерни «шаңнаан» бис, авай. Өршээп-ле көр, күжүр авай. Шынал-ла, иениң ынакшылы төңчү чок күштүг... Мен, бир эвес мээң чанымда болзуңза, сээң амга чедир агарбаан чажыңны суйбааш, сээң чырып турар суглуг караанче көргөш, сээң узун, чараш салааларлыг холунну туткаш, сөңз дыка ынак мен, авай, деп чугаалап чоруур мен. Сен, бир эвес менден ыракта болзуңза, дыка ынак мен, эргим авай, деп бодап, сенче бүгү сеткилим, чүрээмниң ханызыңдан ынакшылым-биле хөй-хөй чылдарда бистиң-биле чурттап, бисти өөртүп чоруурун күзеп чоруур мен, авай. Чеже шенелделерни, хыналдаларны, бергелерни, бергедээшкениң салым-чолуңу сээң эктиң кырынга салган боор, оларны сен шуптузун шыдап эрткен сен. Билип келиримге-ле, кижилерден тускай күштүг тура-соруктуг сен, шак ынчаар Бурган башкы сени чаяаган.

Чуртталга сени чамдыкта черле камнавайн чораан, ынак авай, бо өртемчейниң эң берге үүлөзи, чүгле сени эвес, бүгү кижилерни чалындырар үүлө, сээң ынак аваң (улуг өзүп четтикпээнинде, 18 харлыг турунда) үш чаш дунмаларыңны сөңз кагаш, силерден, чырык өртемчейден кезээ мөңгөде чарлып чоруй барган. Бо делегейге ие чок, ээнзирзэн уяга чаш дунмаларың-биле артып, 3 кыс дунмаларыңга эртем-билиңни берип, өглөп-баштап, бут кырынга тургускан сен, өстүрген ол дунмаларыңның ажы-төлүңгө база кырган-ава болган сен.

Бистиң хүнчүгөживис, чүгле сен бажыңга кирип кээринге, муң-муң отчугуштар кыптыгып кээр, шак ол хире сээң бодалдарың чырык, ынчангаш бистиң чуртталгавыс хээ ышкаш каас.

Ававыстың, ачаваыстың ээлеп чурттаан, өскөн-төрзөн Белдир-

Арыывыска күш кирип, эргелиг өргэвиске эргеленип, чассып алып дээш кээривиске, өөрүшкү, аас-кежик арнында чайнаан авам, ачам уткуп кээр.

Сен мээң салым-чолумнуң анаа эвес онзагай магадылалы сен, мээң бичии чүрекейимниң кызыгаарын кайгамчыг бай-байлак кылдыр чаяап берген сен, кончуг салым-чаяаның сиилбикчи дег, мээң чүрээмде хөй чараш кылаңнаашкынарны сиңирген сен, ынчангаш мээң чуртталга шупту талазы-биле чайынналып, кыптыгып чыдар. Сен мээң чуртталгамны солун, бедик чүткүлдүг, изиг күзелдиг, арыг сагыш-сеткилдиг, сыныш чок тура-соруктуг, ажылгыр чурттап эртер кылдыр кижизидип, өстүрген сен, мээң бичии чүрээмни танцы-самга, номнарга, шүлүктөргө, бойдуска, кижилерге, чуртталгага ынакшыл-биле долдурган сен. Эң-не ыдыктыг миннишкеним — чуртталгамның 7 чүзүн солангы дег каастакчылары — чаптанчыг, чараш кыстарым база чассыг уйнуктарым — эң-не бедик, дээди чаданың ынакшылы. Уругларым үнери — чер-делегейиң эң-не кайгамчыктыг аялгазы. Бистиң өртемчейивисте сая-сая кижилер амыдырал чоруурлар, ынчалза-даа мээң чассыгбайларым кым-даа, чүү-биле-даа солуттунмас, дөмейлешпес — чүгле мээң деңнеп четпес эртинелерим.

Авайым, бистиң өг-бүлөвистиң, одувустуң күштүг, быжыг камгалакчызы, кадалаакчызы сен, бистиң сагыш-сеткиливистиң дыңнакчызы, сүмелекчизи сен, бис дээш уйгу-дыш чок, сынмайн, чалынмайн ажилдап чор сен. Мен миннип кээримге-ле, сен черле бодуңу бодавайн, чүгле бисти сактып, сагыш човап, бистиң чуртталгавыс-биле чурттап чоруур сен. Бистиң бодалымыс — сээң бодалың, бистиң аарывымыс — сээң аарыың, бистиң өөрүшкүвүс — сээң өөрүшкүң, бистиң күзеливис — сээң күзелиң, бистиң караавыс чажы — сээң караан чажы. Бо бүгү кижиниң иштики делегейиңниң бедик мөзү-шынарының бар-ла күжүн негээр, сээң мындыг ажы-төлүңгө ынакшылың черде, өртемчейде, октаргайда чүге-даа деңнеп четпес идегелдиг чөлөңгиш-тир.

Эргим, ынак авай, мени чуртталгаже быжык-биле чедип кирип каан сен, ам сени бо делегейге бергелерден камгалавышаан, кичээңгейни, киржилгени, чылыгы, чымчак, эриг сеткилди, деткишкениңи беришаан, сени чедер үем чедип келген.

Мээң чараш эртинем, сээң чүрээң — ынакшылдың ыдыктыг савазы-дыр, эриг чүрээң бо өртемчейде кандыг-даа алдын, мөңгүндөн артык үнелиг, ынчангаш хөй-хөй чылдарда хүнчүгөш дег изии-биле хып, бисти чылыдып, төңчү чок ачы-буяныңны болгаш өөрүшкү-маңнайны ам-даа долгандыр чырыдып чорууруңу күзедим!

Бо сөстери Чыргаланды ортумак школазынга бүгү назынында эге класстарга башкылап чораан, ам ол-ла школада Юрий Луду-жапович Аранчың аттыг музейни тургускаш, ооң удуртукчузу болуп ажилдап чоруур эргим ававыска бижидим. Ачавыс Эрине Делгер-оол Эренчинович база Очур-Хоо Сагдыевна алды ажы-төлдү азырап өстүрген. Орлан Делгер-оолович — евроремонт кылып турар мастер, Эдуард — ИХЯ-да, Байлак — Чыргаланды сумузунуң чагырга даргазы, Омак — Каа-Хем кожуунда ажил чоктар хаара тудар төптүн даргазы, Мерген — Тес-Хем кожуунуң милицияның участка төлээзи, уруу Урана — башкы.

Урана ЭРТИНЕ.

Кызыл хоорай.

ТӨӨГҮЛҮГ «ДӨГЕ» БААРЫН ЧААРТЫР БЕ?

Чогаалчы Чооду Кара-Күс-кениң «Ылап ады Төге» деп материалынга хамаарыштыр бодумнуң көрүжүмнү бижикседим.

Кандыг-даа черлерниң ат-шолозын бир-ле чүүлге даянган, уткалыг адаар болгай. Ол хамаанчок кижилерниң ат-шолозы ооң кылып чоруур ажил-ижинден, аажы-чаңындан азы ооң-биле болган солун ужураалдың түңнелинде тыптып кээр.

Мен башкы киж болганымда, өөреникчилерим-биле планнап алган экскурсия-походту баш удур өөренип сайгарып алып мен. Бир катап «Дөге» даанче үнер деп планнап алган бис. Ынаар чоруур бетинде ол дагың дугайында элзэн тайылбырны: ооң адын, хоорайдан кайы хире ыраан, бедииңиң хемчээлин билип алыры-биле А.Пушкин аттыг библиотеканың төөгү, чурт-шинчилел салбырындан болгаш туризм төвүндөн мындыг чүүлдерни билип алдым.

Дагың адының тывылганын мынча деп тайылбырлаан. Хүн эртен «Могам» дааның кырындан бакылап үнүп кээр, ооң херелинге кыштагың, кажаның хүннээр талазыңга мал-маган амырап, дөгеленир чүве-дир. Ынчангаш ол дөгеленир деп сөстөн «Дөге» деп ат тывылган. Мен, бодум хуумда, аңаа каттыжар чордум.

А «Төге» деп адап турар автор 1939 чылда бижзэн чүве болганда, ол үеде тыва дылдың дүрүмнери шоолуг сайзыраваан, тыва бижик латин алфавитке чаа-ла сайзырап олурган үе-ле болгай. Ынчангаш чаа-ла сайзырап турар ол үеде частырыг болган ирги бе деп, бодал бар.

Төөгүлүг революсчу ырыда безин «Дөртөн атты чарыштырган Дөңгелитиг Дөге баары» деп ырлажыр болгай бис.

Ийе, бо дагың кыры-биле бир дугаар тыва ужудукчу Чооду Кидиспей ужуп келген, а дагың ындыы талазыңдан баштайгы чолаачы Дажы бир дугаар чүкк машиназын «ГАЗ-51» мунуп ажып келгени төөгүвүс-тур.

Бистиң экскурсиявысче эглип кээлинер. Ол 2007 чылдың сентябрь 24, Бүгү-делегейиң туризм хүнү чүве. Мен ол хүн, 69 харлаанымның бир дугаар хүнүн, бо ыдыктыг даавысче үнгөн элзэн хөй кижилерниң эң улуг назылыы бооп эрттирген мен. Шаңнал бижик-даа алдым, суй белек-даа сунганнар бар.

Дагың бедии — 800 метр, хоорайдан ыраа 6 км болган. Дагың шыпшык бажыңче үнери белен эвес болган. Кайгамчык чараш хоорайда, тоолзуг бойдуста бүргөдип алган чурттап чоруурувусту «Дөге» дааның кырындан көргөш, кижиниң чер-чуртунга ынакшылы улам кыптыгып, сагыш-сеткил сергеп кээр чораан.

Ынчангаш чедир өөренип көрбзэн чүве турбас ужурулуг. Тыва дылдың дүрүмүндө сөс эгезинде ыткыр үнерни дүлей кылдыр адаар таварылгалар эвээш эвес. Ынчалза-даа бо таварылгада «Дөге» дээр ылап-ла шын болур ужурулуг. Төөгүлүг «Дөге» баарын канчап чаартыр бис?!

Алдын-кыс САРЫГЛАР,
РФ-тиң өөредилгезиниң хүн-дүлүг ажилдакчызы.

ССРЭ-ниң Улустун артизи Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун 85 харлаанынга

УЛУГ-ШУЙНУҢ ЫНДЫН ЫРЛЫГ ЫРААЖЫЗЫ

Апрель 18-те Бай-Тайга кожууннун Шуй суурга, ССРЭ-ниң Улустун артизи, РСФСР-ниң уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, Тываның Улустун артизи, Күрүне шаңналының лауреады Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун төрөөн черинге, композиторнун 85 харлаан юбилейинге тураскааткан байырлал болуп эрткен. Шуй суурга Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинин сургуулдары болгаш башкылары аалдап чедип, улуг концертти бараалгаткан.

Шуй суурда А.Б.Чыргал-оолдун кады төрөөн дунмазы Кертик-Ак Бокташович Донгак чурттап оор деп дыннаш, Кудурукпай кудумчузунда 7 дугаар бажынга чеде бердивис. Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун ылап ады ужуру болза, дунмазы ышкаш Донгак Чыргал-оол Бокташович болуп турган. Ат-сураглыг композиторнун дунмазы-биле чугаалаштывыс.

К-А.Б.Донгак 78 харлыг-даа болза, адак-бышкаа чик-сергек, арын-шырайы долбанныг, хурум-зүрүй аарак чугааланыр, чугаа-домаа чарт, чечен-мерген, эпиг-эвилен өгбе болду.

—Беш алышкыдан ам чааскаан арткан, мындыг кижидир мен. Эң улуувус Доржу Донгак бүгү назынында тудуг-суур кылып чораан. Ол 79 харлыгынга чедир чурттады. Чыргал-оол 1924 чылда Бедик-Ах-Хая деп черге төрүттүнген. Оон бичиизи Адыг-оол Донгак шериг хүлээлгезин эрттиргеш келген соонда, бүгү назынында трактористеп ажилдаан. Улгады бергеш, малчыннап чорду. Ол 75 харлыгында чок болган. Оон бичиизи мен мен. Дедир-Аас деп черге төрүттүнген мен. Ажилдаваан ажилым-даа чок. Туранга мал эмчизинге өөренип алгаш келгеш, бригадирлеп ажилдап турдум, тудуг-суур-даа кылып турдум. Күш-ажылдың хоочуну мен. Юбилей медалы дизе-ле, шаңнал-макталдарым-даа чогуу хоомай эвес. Хей-мер дунмавыс Николай Донгак каш чыл бурунгаар Сукпак суурже көшкеш, аңаа саадаваан-даа, чыл хире болганда чок апарды.

—Алексей Боктаевич төрөөн суурунга удаа-дараа кээр турган бе азы кандыгыл?

—Авазы дириг чорда, удаа-дараа кээр турган, оон соонда кээри ховартаан кижидир. Бир катап чогаалчы эки Леонид Борандаевич-биле кады келген. Башкы Майны Бады-евич Салчак-биле аажок чоок эжишкелер улус. Изиг-ханнып, ыр-лажып, хөөрежиш шаг болганнар. Чыргал-оол авазын дөзөөн улуг карактарлыг, аккыр шырайлыг болган. Мен ачавысты дөзөөн кулак-кудурум делбигир болган кижидир мен, көрүңер даан бо — дээш, кулаан көргүзүп, каттырадыр. —Чаававыс Евдокия Ивановна-биле кады база Шуйга кээп чорааннар. Идик-хеп-даа эккеп бээр, черле эмгекч белек-селектиг кээр улус. Сөөлгү чылдарда харын шөлээлеп алгаш-ла Москва, Ленинград чоруп каар турду. Бир катап моол артистер-биле кады база келди.

—Бичии шаанарны сактып көрүңер, Бокташович.

—Бичиивисте коданнап, балыктап турганывысты сактыр-дыр мен.

—Хөгжүмге салым-чаяан кайыын, кымдан келген деп бодаар-дыр силер?

—Сүрүн деп акывыс чурттап чораан, ол аажок бызаанчылаар, хомустаар турган. Ол хөгжүм херекселдерин акывыс боду кылып аар турган. Чыргал-оол кезээде оон чанында олурупкан, ону дыннаан оор кижидир. Чайлаг школазындан келгеш-ле, Сүрүн акызынын

хөгжүм херекселдеринге ойнаарын дыннаар, ону өттүнүп ойнаар. Оон эгелээш-ле хөгжүмге сонургалдыг апарган деп бодаар мен.

—Бодунарның өг-бүлөңер, ажы-төлүңерни таныштырып көрүңер.

—Мен ийи кыстыг, бир оолдуг мен. Улуг уруум Ксения мында уруглар садында кижизидикчи башкылап ажилдап келген. Бичии уруум Татьяна — башкы эртемниг. Чааты ортумаа школазында ажилдап турар. Бөгүн мында чедип келген кижидир бо. Оглум Артыш суурда шериг комиссариатынын шугуму-биле ажилдап турар.

Ойт, че уругларым, бажыңче кирип изиг шайдан ижип, чемнеңер. Узун орук чораан улусту

А.Х.Каң-оолга суй белекти В.С.Салчак тыпсып тур.

даа ойназын дээш онаалга бээр, чадап каан мен. «Нота чуруп шыдаар сен бе оода?» дээр, «Холум үжүү чараш кижидир мен, ында чүү деп, кайы чүнү чуруур чүвөл?» дээримге, даартага чедир онаалга берип каарга, чадап каан мен. «Че, сен-даа мал-маган соондан халбак-танып чорааның дээр-дир» деп демдек салган. Ол-ла-дыр — дээш, ол каттырды.

—Татьяна Кертиковна, силер

зы чылдың-на «Маадыр чаңгыс чер-чурттугларывыс» деп чогаадыг конкурзун эрттирип турар. Аңаа Сайын-Белек киришкеш, төрөл аймааның дугайында, Алексей Боктаевич, мээң авамның ачазы Мөңгүн-Тайганың ат-сураглыг Саны-Шири малчын кырган-ачавыс дугайында бижээн ажылы-биле киришкеш, тилекчи болган. Ол ажылын ам-даа уламчылаар сорулгалыг кижидир — деп, авазы чоргаарал-

«Чаңгы-Хая», «Сайдаяк» аас чогаал бөлүктери.

бажың даштынга тудуп алгаш туруп бээримге кайың боор.

—Ажырбас-ажырбас, солун чугаавысты уламчылаалыңар.

—Шайлап ора, чугаалажыр бис харын — дээш, Бокташович хоржок болду.

Бажыңга кирип кээр-ле, дөрдө улгаттырып каан өңнүг чуруктар каракка дораан илдигер. Ында Алексей Боктаевич өөнүн ишти-биле, алышкылар Кертик биле Адыг-оол, оларның ачазы Бокташ өгбө, Бокташович биле Саны-Шириевна — оларның аныяк чараш деп чүвезин!

К-А.Б.Донгак сүттүг шайлыг, чаглыг эъттиг столунче чалааш, чоок кижилерин таныштырды.

—Бо мээң башкы уруум Татьяна-дыр, бо бичии школачы оол — оон оглу, мээң уйнуум-дур. Дуу аыш-чем делген, дүвүрүп чоруп турар улуг уруум Ксения-дыр. Алексей Майын-Тараа күдээм-дир. Ажы-төлүмнүн иези Ханды Саны-Шириевна Ооржак бо олуруп турар бо-дур. Оон чанында менден улуг акымның өөнүн ишти, чаавам Анчымаа Сараевна-дыр. Оларның чанында эң улуг акымның оглу Николай-дыр.

—Кызылга өөренир дээш чеде бээримге, кырган-ачам чүү дээр ийик, чугаалап бер даан, ачай — деп, Татьяна чугаавысты улам хөөктүрдү. Ачазы шала ыдыксап, ол дугайын чугаалакавайн оор хире боорга, бистер, журналистер, адырылбайн-на бардывыс: —Чугаалап бериңер даан, Бокташович.

—Баянга-даа, фортепианога-

Алексей Боктаевичини сактыр-дыр силер бе, азы ынчан бичии турган силер бе?

—Бир-ле дугаар көргөнимден эгелеп сактыр мен. Бичии турумда бажыңывыска кара «Волга» халдып келгенин, оон кырган-ачам каттырып үнүп келген. Амдангыч чаагай конфеталар дээш, чүнү-даа чип амырап турар ийик бис. Кара шылапалыг, узун кара тоннуг боорга, дыка чарашынып турар мен. Оон өөрени бергеш, Кызылга кырган-ачам сугга турдум. Чурулга школазынга өөренип турдум. Кырган-авам-биле концерт, театрже бо-ла баар турдувус. Открытка көргүзгө-ле, ам база театрга ши азы концерт көөр-дүр бис деп билип кааптар мен. Чалалга-дыр ийин, ам бодап турарымга. Кежээ сен дээш, кырган-авам мени аажок мактаар. Даараныр боорумга, шуут мага-даар турду. Мени котлета болгаш өске-даа аыш-чем кылырынга ол өөредип каан. Чем кылып каарымга, чаагай боорга, дыка мактаар кижидир.

—Боттарының ажы-төлү турган бе?

—Ийе. Уруу Таня Ксения-угубам-биле дыка дөмей. Меңи безин ола черинде. Аар аарыгга. таварышкаш, Таня угбам чок апарган. Оглу Алеша болза, Цыган кырган-ачамга дыка дөмей (Адыг-оол Донгактын шалазы.ред.). Ол өг-бүлө-зи-биле Минусинскиде.

—Бо школачы оол силерниң оглуңар болду, ала?

—Ийе. Самбу-Хөө Сайын-Белек дээр. Чааты ортумаа школа-

биле чугаалады. Тываның төөгүзүнде ат-сураа алдаржып арткан ындыг өгбөлөрлүг кижидир шинчилекчи болбайн канчаар, эр хей, Сайын-Белек.

Донгактарның бажыңыңа ол хун аалчылар-ла хей, та чеже кижидир чүвө. Кызылдың Алексей Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезинин башкылары, сургуулдары база келген. Кады чурукка тырттырып, солун чугаалажып, аяк шайны аартап ора, четтиргенин илереткеш, концерт үндүрер шагы чеде берген боорга, чыылган чон манай бээр дээш эпчосунуп, олар клубче далажы берди. Солун концерттен чыдып каарга, кайың боор, бистер база Донгактар — шупту Алексей Чыргал-оол аттыг Культура бажыныңче шуужуптувус.

Шуйжулар клуб долдур чыгып келген, концерт эгелээрин четтикпейн манап оор болду. Алексей Боктаевич Чыргал-оолдун улуг чуруун сценада бедидир аскан. Оон чогаадыкчы ажыл-амыдыралының дугайында хана солуну сонургап номчудувус.

Шуй дээрже композиторлар чурту оран болгай. Фойеде чүгле Алексей Боктаевич дугайында эвес, а Тываның Комсомол шаңналының лауреады, композитор Хүреш-оол Дамба дугайында улуг стэнд база бар болду. Ол база Шуйнун оглу, Чыргал-оолдун салгакчызы, өөреникчизи дээрзин билер бис.

Көжеге ажыттыңан. Динмиттиг адыш часкаашкыны-биле көрүкчүлөр аалчыларын уткаан. Кызылдың

уран чүүл школазының башкызы Айлаңмаа Хомушкеевна Каң-оол А.Б.Чыргал-оолдун адын эдилээн училищениң ажыл-херээ-биле допчу таныштырды. Оон улаштыр А.Б.Чыргал-оолдун хөгжүм чогаалдарының дугайында, оон тыва хөгжүмнүн сайзыралынга кирип келген улуг үлүг-хууунун дугайында бедик үнелелди берип, оон чогаалдарындан тургустунган концертти ажыттыңан деп чарлады.

«Чаңгы-Хая», «Сайдаяк» аас чогаал бөлүктөрүнүн (удуртукчузу Херел Мекпер-оол) оолдары А.Чыргал-оолдун «Мээң Тывам», М.Дамбаштайның (база Шуй чурттуг композитор) «Сыгыт-хөө-мей» деп ырлары-биле концертти эгеледи. Дараазында шуйжулар-ның чаңгыс чер-чурттуу 4-кү курстун студентизи Шораан Ооржак өгбөзи А.Чыргал-оолдун «Ыраажы кыс» деп ырызын боду баянга үдевишаан, тааланчыг күүсетти. Чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарал-биле демниг адыш часкап уткуп, үдедилер. Ат-сураа билдингир апарган «Азас» бөлүүнүн (хореограф Андрей Хомушкун) танчылары, ТР-ниң алдарлыг артизи Татьяна Соржунун өөреткен хомусчуларының, ыраажы солистер Эдуард Монгуштуң, Начын Сарыгларның, Сайын-Маадыр Салчактын, Алдын-Сай Ондарның күүселделерин магададывыс. Ыраажы оолдар профессионал ыраажыларга деңгеп турар-дыр. Сагыш-сеткилден күүседип, ырын уткашынарын долдузу-биле дамчыдып турар. А национал хөгжүм херекселдеринин оркестри (удуртукчу башкызы Сайлыкмаа Ондар) А.Чыргал-оолдун сураглыг симфониктиг поэмазын («Челер-Оюм»), Л.Чадамбаның сөзүңге бижээн «Ынак Тывам» деп ырызын тергип чараш күүсетти. «Сайдаяк» ансамблин дыңнап ора, күштүг, чараш аялгандан, аныяктарның арыг, демниг үннеринден сагыш-сеткил ала-чайгаар хайныгып кээр. Ыяк белекелдиг, ылап талантыг студентилерин концертти суурун културлуг амыдыралыңа уттундурбас болуушкун болуп артары чугаажок.

Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, чогаалчы Салчак Молдурганьын сөзүңге ССРЭ-ниң культуразының тергипини, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Тээли суурунун хүндүлүг хамаатызы, композитор Борис Чамбыттын бижээни «Шуюм ол-дур» деп ыры-биле концерт доозулган. Зал динмиттиг шимээш-дааш, алгы-кышкы-биле «часты» берди. Көрүкчүлөр шупту туруп келген адыжын оя часкап турлар. Арын-шырайында өөрүшкү долган студентилер көрүкчүлериң дилээ-биле база катап ол ырыны эгеледи. Залда көрүкчүлөр шупту туруп кээп, оларга каттыжып ырлажы берди:

Барлык-биле белдирлешкен Шыргайланган алаактарлыг, Чыжыргана саай тудуп, Балык холдап дорукканым Чурумалдыг чараш оран Шуюм ол-дур, өскөн черим! Хараганың Кара-Шуйнун кара-кара дагларының чаңгызын, дамырак кара сугларының шулураажын, хола-кызыл хараганыңың сагланашкан сарыг чечээнин салгың-сырыңга чайганып ойнаанын аялгаже шилчидип, хуулдурган делегейниң хөгжүм уран чүүлүңге балалбас исти арттырып каан алдарлыг хөгжүмчүнүн уян хөңнү улус чонунун сеткилинде мөңгө арткан...

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

«Арага ижерги дээрге-ле кижиниң эки тура- биле сээдеңээр...»

Д.МЕНДЕЛЕЕВ.

ШАГАР САРЫГ АРЫНЫҢ ЧИГИРИ

Бо чогаалдың маадырын бодап көөргө, бир эвес болган таварыл-гадан ол эки түңнел кылгаш, боданыр болза, катап кижилер аразын эглип келир идегел бар хевирлиг.

Чөөн чүк чоннарының культуразында арага ижеринге хамаарыштыр кичээндирген, ону эки эвес дээн, ооң хоразынын, айылынын дугайында тайылбырлаан сургаалдар база эвээш эвес бар. Чижээ, мерген угаанның бир бурун чугаада арага ижеринге болгаш ээриринге хамаарыштыр мынча дээн:

Араганы ижип тура, кижиги ээририниң дорт чадазын эртер. Бир дугаар чада — алдын-доос (павлин) чадазы болур. Чүге ынча дээнил дээрге, кижиги баштайгы бир-ийи дугураанны апкан соолүндө, ооң эгет-кежи чылыгып, сагыш-сеткили чымчак, оожургай берген ышкаш апаар. Сактырга, долгандыр турар өртемчей аңаа алдын-доос куштун кудуруу дег, чараш-чаагай, а долгандыр турар кижилер дөгере ооң чоок эш-өөрү, дөргүл-торели ышкаш апаар. Ооң экиргээ кедерей бээр. Ол өйдө ооң чанында бичи уруг кошуп келзе, аңаа конфета садып чиир бичи акшаны-даа экиргеп уштуп бээр. Арага, азы закуски садар айтырыг үңүп келзе: «Кай мен садыптайн!» — дээш, акшазындаа харамнапмай ап бээр. Ол өскөлөргө угаанның сүме берик-сеп, дуза калдыксаар, чүдөр-бүтпес чаагай аазаашкыннарны база күзөлдү-биле ай-дедир члээр. Өске кижиниң муңгаралын үлөжип, карааның чажын-даа ооң-биле кады төп болур.

Улаштыр элээн каш дашкаларны четтирген соолүндө кижиги сарбашкын чадазынга келир. Ук чадага келген кижиги сула салдынып, бодун дыка угаанын, баштак мен деп санап, эр кижиге болза, чанында олурар херээжен кижилерни сонуургап коруп, олар биле ылычкынажып, оларга сонуурган-чыг аянын кылдыр көстүрүп оралдажып эгелээр. Ол бодун өскөрдөн артык бедик кылдыр көрүзүксей бээр. Ооң кылдагааны-биле бодун, ажы-толун азы бажың-баладын, мал-маганын, эт-сөвин кооргедип, мактанып, даргазырап, байырап эгелээрлер бар. Ындыг кижиниң чаңнап олурарын кыдындан топтап коор болза, сарбашкынның шимчээшкени, аажы-чаңы сагындырар.

Доктаавайн улаштыр элээн ишкен түңнелинде айыылдыг чадаларге кижиниң чоокшулааны ол. Арзылаң чадазы! Бо чадага келгеш, кижиге бодунда арзылаңның «күжүн» чоорту эскерип каар. Сактырга, аас сос база кызыл күш-биле аңаа чедер, ооң-биле энежер, быражыр кижиге чок ышкаш сагындырып эгелээр. Далай безин аңаа диск-кек караа апаар. Кады ижип олурар кижилерин «чаа» карак-биле ол топтап «танып» коруп, бир караан эштептир басып алгаш, кичээнгейлиг «шинчилеп» коруп олургаш, оларның турамыксымаар азы арай чоң-гээлиг кылдыр олче коруп олурарын чоорту «эскерип» каар. «Арзылаңның» оттуп эгелээни ол! Ынчан ээирээ кижиге кажан-бир шада ооң-биле эччөк болган азы ону хомудадыпкан эрткен-барган таварылгаларны сактып кээп, ооң харызын негеп алыксап эгелээр. Олурганнар-биле ооң «сайгаржып» кааптар күзели-оттуп келир. Ол чедө ооң аксындан мындыг сөстөрүн дыңнап болур: «Че, дыка ынчап кечээлеп олурбаңар силер! Дыка коңуеңер!

Чүңү чулчуруп олур силер?». Чоорту «арзылаңның» херээ бургунаарлап, хол-бодунуң шимчээшкенин дүргөдөп, салаалары кожаңайнып уламчылаар: «Чүң болган ынча! Силер кончуг улус силер, бе? Эй, (адын адааш)! Чүңе калчаарап олур сен! Сеңээ чүң херек чүвөл? Ынчан канчалчык сен, аа!»

Арзылаң чадазы — эң айыылдыг чада болур! Дыка хой кем-херек үлгөдиглери, ыядыңчыг, чованчыг чазыглар, болуш-куннар бо чада-биле холбашкан. Арзылаң чадазы кандыг-ла-бирарга-биле чавырлып, болуш-кун чок эрте бергеш, арага-лаашкын уламчылаар болза, соолгү түңнел чада — хаван чадазынга кижиниң келгени ол! Бо чадага келген кижиниң угааны баларап, чугаа-домаа билдинместеп, чүвени медегер билир аргазы чидип, мага-боду чымчак, суларап, шимчээр аргазы чоорту чидер. Ол стол адаанга, шалага азы даштыгаа кара черге, изиг-соокта кая-даа удуп кириптеринге белен апаар: Өскээр чугаалаарга, каргытканын думчуу эдер хаван деп амытан-биле ишкен кижиге «төрөлдөжүп», чоокшулажып, аңаа дөмейлежип эгелээни ол.

Арага — албыс-шулбустун, караңгы күштериниң суксуну

Тыва чоннун сүзүглөп чүдүп чорууру Будда башкының өөрединде арага, наркотиктер база акша-төгөрик-биле холбашкан адаанның оюннар аза оранының албыс-диреңниг кара күштери-биле дорт холбаалыг деп айтыкан. Эн бурун үлөрдөн бээр-ле сарыг өртемчейге ак биле караның, дүн биле хүнүн, шын биле мегенин, аас-кежик-биле човулаңның, өөрүшкү-биле карак чажының аразында чаныш-сыныш чок демиселдин дөзү чылдагааны оларда!

Арагага хамаарыштыр сарыг шажынывыста мындыг өөредиглиг чугаа бар.

Хоралакчы караңгы күштериниң хааны Мара, Будда башкының өөрединиң чырык өртемчейге делгереп тарай бергенин билеп кааш, хорадавас боду хорадап, муңгарап эгелээр. Чүге дизе Марага бүзүрөп, чүдүп чораан хамык чүдүкчүлери, мөгейикчилери ону кагааш, Будданың өөрединиң сонуургап, аңаа бүзүрөп, ону чүлээп ап эгелээнир. Мара чер-ле эрте бурун целерден бээр-ле өртемчейге адааргалды, хоп-мегени, аарыг-аржыкты, хай-бачытты, каранчүлдү тарадып, өөскүдүп келген албыс хаан чүвө-дир. Ам ооң цези төңүп эгелээр. Кижилерге хоралыг чүңү кылыптарын ол бажын ыжыдыр боданган. Уйгудың безин чидирипкен. Будданың өөрединден кижилерни канчап адырып, оларның угаанын балаардып, төөредип, сээдеңнедип баксырадыптарын ызы-бүрү аргаларын дүн-хүн чок чогаадып, дыка-ла үр олуруп келген. Чүңү кылбаан дээр — бүзү аргаларны ажыгалаан. Дуза-даа чок. Ооң кылган кара үлгөдиглери, чоруткан хай-халавы, салган чатка, каргыжы кижилерге дынынмас, күш четпес болган. Кызып шыбар дээш ол шуут карарып, соогейип калган.

Бир-ле катап караңгы дүңе халаптыг кара бодалдарында Мара могап-шылааш, удуй хона

бергенде, ооң дүңүңге бүзү-ле каргыштыг, эң кара бузар-бактын хааны каржы-дошкун Кара Тамычы кирип кээп-тур. Кара Тамычы дээрге эң чүдөк маңгыс-ла болгай! Ооң кылган үлгөдиглери сан-түң чок көвөй — бүдүн-бүдүн чоннарның өлүп төңүп, төөгүдөн чиде бергени, чаңгыс удаа эвес болгулаан октаргай болгаш делегейниң ханыг дайыннары, өртемчейге болгулаан суг, өрт, хат халаптары дээш, оон-даа өске кара үлгөдиглери — ооңуу-дур. Мараның түрөгүдөп билгеш, ол чедип келгени ол чүвө-дир. Марага Кара Тамычы мончу чугаалаан: «Сен-даа хилинчээң көрө бердин, аа! Ам канчаар. Будданың өөрединден кижилерни канчаар адырып алырын мен сеңээ айтып берейн. Бээр дыңна! Бир-ле дугаарында, кижиге деп амытан-биле медегерлин түманналдырып баксырадыр, сээдеңнедир арга херек. Чүңү ынчан ону тишлеп, бодунче ээлдирип ап болур сен! Сеңээ дузалап болур, кайгамчыктыг күштүң, каргыштыг, ажыг кара сүзү кылырын сеңээ айтып берейн. Ону кылырынга херек дараазында тос аңы чүдүк белеткеп ал. Ол суксунну ам-заккан кижиге аңаа чаңчыгып, хандыкшып, оон адырлбастай бээр. Түңнелинде ол бодунуң кижиге дүрүзүп болгаш мөзүзүң чоорту ышкынып, сээң берген кулуң апаар. Өлгөн соолүндө ындыг кижиге эрлик оранының сес соок база сес шыдажыр арга чок хуюкталып турар изиг тамыларынче кирип, ону эрткеш, эрликтиң Авичи деп адаар эң коргунчуг, кара ораныңче кангырткайнып бада бээр. Артакан кижилер ол хоралыг суксунга чоорту чаңчыгып, боттары ону болбаазырадып, ооң ызы-бүрү хевирлерин кылып билер апаарлар. Чоорту ол ажыг суг-биле бот-боттарын хораннап, өлүрүп билер кылдыр өөредип алыр сен. Ол суксуннуң адын кижилер канчаар күзээр-дир, боттары ынчаар адап азыннар. Ооң улуг ылгалы чок, дөмей-ле».

Кара Тамычы ол чексиз ажыг кара суксунну белеткээрде ажыглаар херектиг тос чүдүк Марага айтып берген. Олар мындыг:

1. Калчаадан аараан ак арзылаңның хоюткан мээзи;
2. Солуудан аараан дошкун, кара чааның аксының көвүң;
3. Шагар чылангы хораның диги;
4. Шагар сарыг арының чигири;
5. Халыдап аараан ызырар кара ыттың чараазы;
6. Давыл самнаан тос шулбу кыстарың чодазының сөөктериниң чилии;
7. Кижиге эди чир көк бөрүңүң карааның огу;
8. Өлгөн амытаның чыдый берген сегиниң коң эдиңиң савы;
9. Аза, дишең апарган херээженниң ай демдээниң ханы;

Мара дораан отту хонуп келген дээр. Өөрээниден ол орушрап, давып самнап эгелээр. Ол дораан-на ук суксунну кылырда ажыглаар ооң тос кеззэн белеткеп эгелей берген. Бош даг бажыңга тос таңма пажын тиккеш, улуг одун ужуткаш, шившикиннериниң эккелгени херектиг тос кезектерни пашче кийр кагааш былгап, хайындырып-ла эгелээр. Баштай-ла

чук дег сарыг өңүң сазыгы-маар чыттыг суксун үңүп келген (пиво деп ээиртир суксун оон үңгөн дигир). Белеткеп алганы суксуну көвүктөлип, дагың чарын куду шурап бадып, алдын сарыг өңү-биле кижилерни сонуургадып, бажын дуурайлап, суксааннарны ижеринче кыйгырып эгелээр. Дараазында чоорту хан дег караңгызымаар өңүң, чигирзиг, кызыл суксун агып бадып, а эң соолүндө дамырак суг дег кылагар-даа болза, хөөн булгандырар бир-ле чидиг, чүдөк чыттыг суксун агып бадып эгелээр. Хүнүн изиңден база кадыг ажылдан могап-шылаан кижилер чүңү-даа билбейн, агып баткан дамырак дег суксуннарны амданнап ижип эгелээнир. Ону амзаан кижилерниң карак-кулаа шокараңайнып, ишти-баары изип, баштары сээдеңнеп, чайлып, ээирип, аажы-чаңнары чоорту өскөрүп эгелээр. Сактырга долгандыр турар өртемчейде кандыг-даа бергелер, айтырыглар чок, амыдырал оларга магалыг, чаагай, чараш кылдыр сагындырып кээр болган. Даартазында оттуп кээр-ге күжүрлерниң борбак баштары чан төпсеп каан дег бузук, эгет, сөөгүн, шулу мага-бодун калчаа ак арзылаң ууштап каан дег аарып, сагыш-сеткили дүңгүзүңден-даа дора караңгы, дүмбей саргыыр, аксынче күске сидиктеп каан дег бир-ле чүдөк амданның, чыдыг мындыг болуп тур. Чүңү-даа канчаар айып тыппайн, оларның чамдыктары демги чыдыг суун катап барып ижип алырга, мүн-не бажының аары чидип, чүгээртеп, өртемчей катап чырып келген ышкаш сагындырар болган. Шакала ынчаар кижилер Мараны амырадып, ооң кара аспаанче четки-дузаанче кирип эгелээнир. Оларның дыка хойу амыдыралга сонуургалып, чоок кижилерин, кадынын оскунуп, кижиге мөзүзүң чоорту чидирип, Эр-ликтин Авичи кара тамы ораныңче кангырткайныр бадып эгелээнир.

Кара Тамычының суксунун ишкен кижиге ээирип сээдеңнеңде, чүңү-даа үлгөдиринге белен. Ону ижип алганда ооң арын-нүр, кээргел, кижиге сеткил деп шынарлар чиде бээр. Аэртенинде ол чүңү-даа сагынмас, ыядыр, халактаар, хому-даар. Соксавас болза, кара тамы ораныңче оон-даа чоок бажынарны кылып, уламчылааны ол. Караңгы тамының хааны Мараның бидүрүп кааны арага деп адап алганывыс ол кара суксуннуң коргунчуг күжү чүдө болурул? Ол чүдөп тургустунганыл? Ниитизи-биле арага цетинде айтыканывыс тос кезектен тургустунган. Кезек бүрүзүңүң хораннаар шынарлары аңы-аңы:

1. Калчаадан аараан ак арзылаңның хоюткан мээзи арага ишкен кижиниң чоргаараар сеткилин ооскүдүп, ону хооредип, хооктүрер. Ээирип сээдеңнең кижини мактанырынче, бодун орч кордунеринче чыгаар, албадаар. Ынчан аңаа оон эрткен, оон угааныг кижиге чок кылдыр сагындырып эгелээр. Чанында чоок кижилерин ол дора коруп, базымчалаар чаң тып ап болур. Түңнелинде ындыг аажы-лал эки чүвөгө чедирбес.

2. Солуудан аараан дошкун кара чааның аксының көвүңүң салдарында арага

ишкен кижиге, сактырга, амыдыралдың эң-не ылаптыг шыны ооң ханы утказы чүгө арагада кылдыр сагындырып эгелээр. Көвүк ышкаш хоорей берген кижиге сактырга, ол бодунуң болгаш өскөлөриң-даа айтырыгларын белени-биле шишпирлеп кааптар ышкаш апаар. А арага аңаа бурганнарның хайырлааны бир-ле магалыг, чаагай хандызы ышкаш сагындырар.

3. Шагар чылангы хораның диги арага ижипкен кижиниң аксы-сөзүн хай-чагырга кайы хамаанчок каржы-хажагай кылыптар. Ындыг кижиниң арын-нүр дивейн, кайы хамаанчок чүдөк-бак сөстөр-биле кижилерни сөглээни чылан шака-ныңа дөмейлежир.

4. Шагар сарыг арының чигири арага ижип турар кижиге ооң ишкени дашка бүрүзү аңаа эң амданның, күзөңчиг апаар кылдыр ону чилбилендирип, арагаже улам хандыкшыдар. Түңнелинде кижиге арагага чаңчыгып, ону ары чигиринден артык кылдыр амданнап ижиксээр апаар.

5. Халыдап аараан ызырар кара ыттың чараазының салдары-биле арага ишкен кижиге аңаа ыт ышкаш каржы апаар. Ол херекчок чүвө дээш хорадаачал, кандыг-даа кижиге херекчок чүвө дээш херектежиринге белен апаар. Ындыг байдалда ол кады арага ишкен кижиге хензиг чүвө дээш маргышкаш содаалажып, ооң амы-тынынга-даа чедип болур. Ол бодун доктаадып, хай дээр аргазын чидирип, калчаа ыт дег, чүңү-даа үлгөдип турарын боду билбестей бээр.

6. Давыл самнаан тос шулбу кыстарың чодазының сөөктериниң чилии арага ишкен кижини чаңгыс черге олуруп шыдавас, кыйбыңнааш, маңнаган кылыптар. Ээирик кижиге чаңгыс черге анаа олуруп шыда-вастай бээр. Ол удуйайн, ай-дедир кылаштап, өскөлөргө шорлуп, шожаңайнып-ла турар. Чок болза ол бажыңдан үңүп, бажы углаан черге элейтип чоруптар. Ынчан чорааш ол бир-ле багай чүвөгө таваржы бээр. Бир-ле болза, давып самнаан тос шулбу кыстарың чодазының сөөктериниң чилии ээирээ кижини шыдандырбайн, рул артынга олурарынче дуурайлап, албадап, машина мунарынче чыгаар. Түңнелин эки билдирбес — ол черге эки чүвөгө чедирбес!

7. Кижиге эди чир көк бөрүңүң карааның огуңуң арага ишкен кижиге салдарын ооң карактарындап коруп болур бис. Ээирик кижиниң көрүжү туманналчак, карактары сыдыгыр, көрүжү чоңгээлиг, чидиг болгаш соок болур. Сактырга ол сырылтар азы базынчактап, алыр бир-ле чүвө дилеп чораан дег.

8. Өлгөн амытаның чыдый берген сегиниң коң эдиңиң савы арага ижер кижиниң арны аарыгызы, ханыгыр, куу ногаан сап өңү дег өңүң апаар. Араганы хой ишкен тумдуг, кижиниң арны чоорту дигир өңүң чидирип, сек эдиңиң өңү сагындырар апаар.

9. Аза, дишең апарган херээженниң ай демдээниң ханы араганың бир эң коргунчуг кезээ болур. Түңнелинде кижиге цезинден алганы камгалап күлдөзип чидирип, караңгы сүштериниң салдарында алзычал апаар. Ынчан ону кандыг-даа бурган-сагызын, кандыг-даа күштүг чырык энергия камгалап шыда-вастай бээр. Аза, дишең апарган херээженниң ай демдээниң ханы кижини хыйла-чак, каржы, кээргээр сеткил чок кылдыр өскөртүптер. Ол ажы толун, ада-цезин утуп, каап, чоок кижилериниң сөзүң-даа дыңнавас апаар. Кара тамының Авичи деп адаар коргунчуг ораныңче ооң чоруурунга белеткенип эгелээни ол.

(Уланчылыг).

Спортчу амыдырал

ШИЛЧИП ЧОРУУР КУБОК ДЭЭШ...

Апрельдин 18-19 хүннеринде Шагаан-Арыг хоорайга Улуг-Хем кожуун чагырыкчызының шилчип чоруур кубогу дээш 40 хардан өрү назылыг эр, херээжен спортчулар аразына волейбол маргылдааы болуп эрткен.

Кубок дээш маргылдаага командалар саны хөй, демисел-даа чидиг болган. Спортчуларның аразында кымнарны чок дээр — Улуг Хуралдың депутаттары, сайыттар, кожуун чагырыкчылары, кожуун прокурору, тренер башкылар дээш, боттарының хостуг үезинде спортту агытастап, амыдыралдың кадык омур-хевирин аныяк-өскенге үлегерге көргүзүп чоруур кижилер.

Ачыр-дачыр чидиг-чидиг оюн-нарның түннелинде бирги черни «Хемчик» командасы ээлеп, шил-

чип чоруур кубокту чаалап алган. Команданың тренери — ТР-нің Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты, спорттун хоочуну Өнер Ондар. Ийги черни Кызыл хоорайның командасы алган. Оон тренери — спорттун хоочуну, ТР-де Федералдыг суд приставтар албанының даргазы Александр Сарыглар. Үшкү черни Шагаан-Арыг хоорайның командасы, тренери ТР-нің Орук-транспорт агентилелинің даргазы Андрей Көк ээлээн.

«Эң эки халдакчы» деп тускай шаңналга Баян-Тала суму чагырыкчызы Мерген Ондар, «Эң эки камгалакчы» деп тускай шаңналга ТР-нің социал политика сайыды Каң-оол Даваа олар төлөптүг болганнар.

Тиилекчи болган «Хемчик» командасына кубокту, чемпионнун медальдарын, Хүндүлел бижиктерин болгаш акша шаңналдарын Улуг-Хем кожуун чагырга даргазы Илья Сенди байырлыг байдалга тывыскан. «Чаңгыс демниг Россия» партиязының төлээлери — депутаттар Ө.Х.Ондар, В.Ш.Көшкендей спортчуларга чедишкinnerни күзээн.

Бистиң корр.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Көдээ чурттакчылыг суурнун чагыргазына хамааты Шериг-оол Сентябрович Ооржактан дараазында адресте: Тыва Республика, Бай-Тайга кожуун, Тээли суур, Пушкин кудумчузу, бажың 34, №17:01:0401089 кварталда, ниити шөлү 1199 дөрбелчин метр чер участогун хууда дузалал ажил-агыын тударына бээринин дугайында билдирешикин кириген.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга-биле бо дыңнадыгны парлап үндүргөн хүнден 30 хонуктун дургузунда Тээли көдээ чурттакчылыг суурнун чагыргазы чер участогун бээринин дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Эрги «Өөк» совхозтун өнчүзүнүн үлүг киржикчизи Март Алушапович Оюн дараазында адресте: Бии-Хем кожуун, Аржаан суур, Белое озеро деп черде ниити шөлү 2 га чер участогун аңгылап бээр дугайында дыңнадып турар. Аңаа хамаарыштыр айтырыглар бар болза, Бии-Хем кожуун чагыргазының чер хамаарылгаларының килдизинче кирип болур.

Адреси: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, чагырга бажыңы, 3-кү каът.

Эрги «Хадың» совхозтун өнчүзүнүн үлүг киржикчизи Валерий Тюлюшович Орусбай дараазында адресте: Бии-Хем кожуун, Хадың суур, Өөк хемнин кыдыында черде, ниити шөлү 11 га чер участогун өнчүзүңгө аңгылап бээр дугайында дыңнадып турар. Аңаа хамаарыштыр айтырыглар бар болза, Бии-Хем кожуун чагыргазының чер хамаарылгаларының килдизинче кирип болур.

Адреси: Туран хоорай, Кочетов кудумчузу, 11, чагырга бажыңы, 3-кү каът.

МАРАФОНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Улуг-Хем кожууннун Арыг-Үзүү суур чурттуг чаңгыс чер-чурттугларывысты, аңаа чурттап-ажылдап чораан бүгү чонувусту хей-аът, мөзү-шынар, амыдырал-чуртталга экижидер Ыдыктыг Бурган тудар ачы-дуза марафонунче чалап тур бис.

Ачы-дуза марафону Арыг-Үзүү суурнун Чодураа Байыр-оол аттыг Культура бажыңына апрель 25-те 12 шакта болуп эртер. Бүгү чаңгыс чер-чурттугларывысты марафонче келирин чаладывыс.

Арыг-Үзүү сумузунга Субурган тударына

Ачы-буян, деткимчеден чедирээли.

Сүт дег арыг сеткил сөңүн өргүлчүңер,

Сүлдестисти өрү бедик тудалыңар.

Оргкомитет.

СҮТ-ХӨЛГЕ —

128 шилиндек мөгениң хүрежи

Частың болгаш Күш-ажылдың байырлалы — Май 1 база Сүт-Хөл кожууннун алдарлыг мөгелеринге тураскааткан республиканың 128 шилиндек мөгелеринин чаңыл болган хүреш маргылдаазынче киржир күзелдиглерни, бүгү чонну болгаш деткичлерни чалап тур бис.

Мөге хүрежи Сүт-Хөл кожууннун Суг-Аксы сумузунун Ондар Кошкар-оол аттыг стадионунга 2009 чылдың май 1-де 11.00 шакта болурун дыңнадып тур.

Харылзажыр тел: 21-1-64, 21-2-71.

Оргкомитет.

МӨҢГЕ ТУРАСКААЛ

Частың оорар анай-хаак дег, аныяк, чалыы назындын чарлып чоруй барган дунмавыс Шораан Чечек-оолович ООРЖАККА ыстап аарып, ындын-налган сеткил-чүрек ызыы сөстү тураскааттывыс.

Хөрөксирээн төрелдерин

Хөөрүңгө чедип келди.

Хөрөк чуруун сиилбип кылгаш,

Хөөнүн чаап турары бо.

Амыдырал салым-чолуң ындыг боор деп,

Акы-дунман, ава-ачаң кайын билген...

Айдың ай дег, чырыткылыг шырай арның,

Аарыг балыг чүректерде шыгжаттынды.

Эртине дег эргим, ынак дунмавысты

Эскербейн барганывыс хомуданчыын...

Ээнзиреп куруг калган бажыңыңдан

Эжиин ажып, үнүп оорар сагындырар.

Хүлүмзүрүг чайнап чоруур шырай арның

Хүннүн чыгыы карактарга көстүп келир.

Күдер узун оолдарның аразында

Күдүннедир басып чоруур сагындырар.

Эки чор деп чагыыр дээштиң,

Эрбенниг сөс эдипкем чадавас боор.

Эпчоксунуп, ыдыксаан шырай арның

Эмин эрттир уттундурбас кээргенчиг.

Каттыраңнаан шырай арның

Катап база көргөн болза,

Кандыг ындыг кара бачыт

Канчап сени алгаш барды.

Хаадам, силен херээженге дужуп алгаш,

Карак тунуп, бүзүрелдиг, ынаныштыг

чурттап чордун,

Хайлыг бачыт бужарыңдан чудуулундан

Кара бажың халаш кылдыр черге салдың.

Көвей чылдар караңдадыр шуужуп эртип,

Хөрөк сынмас хомудалым эми боор бе?

Ынчалза-даа ынак дунман эгиттинмес,

Ындыг каржы шииткелди чүү кылган?

Угбалары, дунмалары, акылары

болгаш честелеринден.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң хүндүлүг ачавыс Очур Монгушович САРЫГ-НАВА апрель 24-те 60 харлаар. Ачавыс Чаа-Хөл кожууннун Ак-Туруг сумузунга бүгү назынында механизаторлап, чолаачылап ажылдап чораан. Амгы үеде хуу малын малдап, хүндүткелдиг дыштанылгада.

Ынчангаш эргим, ынак ачавыска төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр ааскежикти, кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа узун назы назылааже чурттап, ажыктыг арга-сүмезин берип чоруурун күзеп, дараазында одуругларны ачавыска бараалгаттывыс.

АЧАМГА

Аныяндан ажы-төлү бистерни дээш, Амыдырал, ажыл-иштиң бергезинден Аашкынып, харыксырап чалданмайн, Ажы-төлүн өстүрүп каан мээң ачам.

Уруглары бистерни ол өстүргештин, Уйнуктарын улгаткыже азыражып, Амыдырал бергелерин ажып эртип, Арга-сүме берип чоруур мээң ачам.

Узун назын назылааже улус чонга хүндүткелдиг, Төөгүлүг төрөл-чоннун аразында Төлөптүг бооп чурттап чоруур ачам сеңээ Төлөттинмес өрелиг бис, эргим ачай!

Хүндүткел-биле, уруглары, оолдары, күдээлери, кериннери база хөй санныг уйнуктары.

Төрүттүнгөн хүнүңер-биле!

Эргим дунмам Валентина Дочуновна САНЧАТ апрель 26-да 53 харлаар. Ол 2 кызын, 2 оглун эртем-билигте чедирип, өглөп-баштап чоруур. Пенсионер-даа болза ажыл-ишчи, шимченгир кижиге. Ажы-төлүнүн хууда малын өстүрүп, кыш, чай чок көдээде мал ажылында чоруур. Төрүттүнгөн хүнүңер-биле кадыкшылды, омак-сергек чоруурунну күзевиишаан, дараазында одуругларны бараалгаттым.

Апрель, апрель, Амыдырал чолдуг айда Артында-ла Валентина Авазындан төрүттүнгөн. Амыдырал-чуртталгаңа Аас-кежиңи чайынналзын. Авыралдыг ава сеңээ Ажы-төлүн аразыңа Ам-даа чүс чыл чурттаарыңы Алгап-йөрээп күзеп ор мен.

Угбазы Тамара Дочуновна Шинчик.

Апрель 18-те 40 харлаан Маадыр Михайлович ДЕПТЕС-ОЛГА улуг угбазыңдан.

Өг-бүлөвиске кадыг-берге 80 чылдың төнчүзүндө Хайыралыг иевисти ышкындывыс.

Кара чаштан авайыңдан чарылгаштын,

Кандыг берге көрбедин дээр, күжүр дунмам.

Өлүм деп сөс утказын-даа билбес чордун,

Өөреникчи, чаа-ла 4-кү классчы турдун.

Өйлөп-өйлөп сактып келгеш, кичээлдерден үнө халааш,

Эн черге ыглап алгаш, эрес-шоваң салбайн чордун.

Амыдырал сээ амыр эвес, берге болган.

Аажок кежээ, кызымаккай, шыдамык сен.

Аар-берге, айыылдарны тиилеп үңгеш,

Ада Бурган алыс шынын билип алдың.

Дөртөн чылдың шылгалдазын эртип алгаш,

Дөңдө оорар аңчы ышкаш, оожургаан сен.

Аксың-кежиң ыдык шынын номналында

Ажы-төлүн, ынак эжиң сени каастап,

сүлдө-биле бүргөп чорзун.

Күш чок деп санаар

Каа-Хем кожууннун Көк-Хаак ортумаа школазының Чечена Олеговна КАРА-МОНГУШКА 1996 чылда тывысканы 0114685 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Бодандар дигин

Ажы-биле чигзинери — идегел чок муңгаш бүзүрелден дээр.

А. Теннисон.

Чугаалажып азы маргыжып тура, шыдыраа ойнаанда болза, ону канчаар чорудар сен, ынчаар углап-башта.

Б. Грасиан.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyn@tuva.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8960. Чагыг 44. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-нің «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.